

*Bodó Barna**

TEGNAP ÉS HOLNAP KÖZÖTT - EMLÉKJELEK SORSA A BÁNSÁGBAN 1918 UTÁN

1 Motiváció

Kisebbségi lét körülmények között meg kell küzdeni azzal a visszás helyzettel, hogy fontos mondandóinkat többnyire magunknak, a saját nyilvánosságunknak mondjuk el. Mert a többség nem figyel oda, nem közlik a szövegeket – nem érdekli őket a közlendőnk. 1918 kapcsán is sok mondandója van az erdélyi magyarnak, de soha nem tudja, milyen üzenet ér célba román oldalon. Ezért volt igazán pozitív, hogy a Romániai Szerbek Szövetsége 2018 őszén, a román egyesülés történelmi igényét kimondó gyulafehérvári nagygyűlés centenáriumára, egy olyan konferenciát rendezett Temesváron, amelyre a többséget alkotó szerb előadók mellé meghívtak románokat, németeket, magyarokat is. Itt az alkalom, most kell olyan témát választani, amely nem magyar vélemény vagy helyzet(át)értelmezés, hanem faktológia. Minden közösség számára fontos (kell, hogy legyen) a tények bemutatása és a kialakuló kép elemzése. A téma adottnak mondható, a bánági emlékekkel szembeni román hatalmi viszonyulás, vagyis annak számbavétele, hogy 1918 óta hány bánági szobor, emlékmű, emléktábla esett és miként a változó idők hatalmi intoleranciájának áldozatául – nemcsak magyar, hanem közös kérdés, beleértve a német/sváb, a román és a szerb emlékjeleket is. Ebben az esetben két vonatkozást illetően voltam bizakodó: meghallgatnak, mi több, a sajtójelenlét (talán) széles nyilvánosságot is nyújt. Ez utóbbi elmaradt, de a helyszínen érdekes vita alakult ki.

* Nyugalmazott docens, tiszteletbeli professzor - Sapientia EMTE, Kolozsvári Kar, bodobarna1@gmail.com.

2 Emlékjelek sorsa

A Trianont követő közép-európai határtologatásoknak bár különböző mértékben, de mindenki vesztese. Akik területet vesztek, azok esetében a válasz egyértelmű, de hosszabb távon vesztesek lettek a területtel gyarapodott országok is. Vesztesek, mert a területtel befogadott (?) lakosság okán olyan kulturális, jogi, szociális, gazdasági kérdésekkel találták szembe magukat, amelyek nagy része akkor is felmerült volna, ha a területszerzés céljából a trianoni palotában és különböző lobbihelyeken nem hazudnak össze fűt meg fát a vonatkozó területek etnikai viszonyairól. Vajon mire gondoltak ezek a román politikusok a Párizsban és más helyszíneken vívott politikai csatáikban? Megkapják a területe(ke)t, és onnan a más etnikumúak egyszerűen felszívódnak, eltűnnek vagy – kiseprrik őket? Hogy milyen praktikákra került akkor sor, jelen elemzésnek nem tárgya, azt viszont megfelelő módon dokumentálta a térség politikatörténete, hogy etnikai értelemben a trianoni rendezés után rosszabb lett a közép-európai helyzet, mint előtte volt. A térségben a legtöbb (utóbb felbomlott vagy egészben maradt) ország számára máig gondot okoz a nagy nyereség, képtelenek (nem törekednek) a normalitás, az etnikai béke feltételeinek a megteremtésére.

Ennek egyik, nem a legfontosabb, de jelzés értékű kérdésköre a megkapott területeken található nyilvános emlékjelek, szobrok, táblák, emlékművek helyzete, az ezekre vonatkozó politika, a türelmetlen intézkedések, a durva megnyilatkozások, a másik felet semmibe vevő fellépések. A kérdés rendre felmerült, ott is, ahol a helyi lakosság (a régi helyi közösség) semmilyen beavatkozást nem igényelt, mi több, kimondottan ragaszkodott akkor létező emlékjeleihez. Városaink képe átalakul(t), az új politikai rendszer, az új hatalom beavatkozik(ott) a városok folytonosságon alapuló képébe. Áthelyeztek, eltüntettek közteri alkotásokat, elbontottak emlékműveket, terek egységét megbontották, átalakították, azzal a céllal, hogy megszüntessék a tér és környezete (bizonyos, számukra idegen) identitást kifejező kapcsolatát. Sokatmondó, hogy nemcsak magyar történelmi emlékeket, de egyházi jellegű, illetve jeles irodalmi személyiségeket idéző emlékjeleket is el-

pusztítottak. A Magyar Tudományos Akadémia 1921-ben levéllel fordult a világ több tudományos akadémájához és kérte, hogy segítsenek a támadásoknak kitett művészi munkák számára valamilyen – nemzetközi – védelem kialakításában. A magyar országos műemlékvédelmi hivatal kéréssel fordult a nagyhatalmakhoz, küldjenek ki szakértői bizottságot a kulturális vandalizmus eseteinek a jegyzékbe vételére.

Az impériumváltást követően Erdélyben¹ lerombolt, eltüntetett emlékjelekről több jelzés értékű dolgozat készült. A legelső alighanem Olay Ferenc² készítette, aki megállapította:

„Különös ellenszenvvel viseltetnek az utódállamok az 1848/49-es szabadságharcra kapcsolatos szobrok, Kossuth- és az ezredéves emlékek iránt, amelyeket kímélet nélkül pusztítanak. [...] A románok és szerbek által elkövetett brutalitások eltörpülnek a csehek³ tevékenysége mellett, akik – bár a másik két utódállamnál kultúrában magasabb fokon állanak – sokkal több kárt okoztak, s a rombolásban messze előljárva, Felsőmagyarországon szám szerint is a legtöbb emlékművet pusztították el.”

Olay különben Bánság mai megyéiből – jelen elemzésünk erre a térségre terjed ki – 15 szobor és emlékmű megrongálását és (olykor több lépésben történt) eltüntetését jegyzi fel.

Külön figyelmet érdemel Murádin Jenő *A megsebzett szobor* című munkája,⁴ ez mindmáig az Erdélyben elpusztított köztéri emlékjelek legteljesebb jegyzéke, ebben a bánsági (Arad, Krassó-Szörény és Temes) megyék területéről 19 emlékjel meggyalázását vagy eltüntetését dokumentálja. További, a veszteségeket is bemutató munka: Balázs Károly az utódállamokban elpusztított emlékművek képeplapon történt

¹ Erdélyt a dolgozatban nem a történelmi Erdélyre vonatkoztatom, hanem a Trianont követően Romániához került, korábban Magyarországhoz tartozó részekkel együtt értem: a Partiummal és a Bánsággal együtt.

² Olay Ferenc: A magyar emlékművek sorsa az elszakított területeken. In: *Budapesti Szemle* 1930/626–628, 348–385.

³ Ma indokolt kiegészíteni: csehek és szlovákok.

⁴ Murádin Jenő: *A megsebzett szobor*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó. 2008.

ábrázolásait gyűjtötte kötetbe.⁵ Fontos forrás Ujj János *Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében* című kötete⁶ és Puskel Péter emléklapokból összeállított munkája.⁷ Kapcsolódik a témához Dávid Gyula és Veress Zoltán kötete a Magyarországon kívüli emlékjelekről.⁸ A temesvári Vicze Károly *Temesközi emlékhelyek* (2008) című összeállítása Temes megye,⁹ Szekernyés János monográfiája viszont a történelmi Bánság, vagyis nemcsak Bánság romániai részén, hanem a szerbiai és magyarországi részére kiterjedően veszi számba a történelmi régió magyar emlékjeleit, létezőket és elpusztítottakat egyaránt.¹⁰ Ujj János újabb kötetében¹¹ az aradi és Arad megyei első világháborús emlékműveket mutatja be.¹² Csallóközi Zoltán kis kötetbe foglalta össze a nacionalista düh és a határon túli kommunista diktatúrák emlékjel-pusztításait.¹³ Külön említeni kell Jakab Albert Zsolt rendkívüli elemzését Kolozsvár emlékjeleiről,¹⁴ a kérdéskör elemzésének elméleti megalapozása okán, ugyanis munkájában a Bánsággal nem foglalkozik.

⁵ Balázs Károly (összeáll.): *Elpusztított emlékműveink: az utódállamokban elpusztított vagy megrongált emlékműveink és szobraink képeslapokon*. Budapest: Notesz+ Kft. 1997.

⁶ Ujj János: *Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében*. Arad: Alma Mater Alapítvány. 2003.

⁷ Puskel Péter: *Emléklapok a régi Aradról (1885–1945)*. Arad: 2005.

⁸ Dávid Gyula – Veress Zoltán (szerk.): *Jelképes jelenléteink. Emlékhelyek – extra Hungariam. Határtalan Hazában 5*. Budapest–Kolozsvár–Stockholm: Erdélyi Könyv Egylet. 2007.

⁹ Vicze Károly (összeáll.): *Temesközi emlékhelyek*. Temesvár: Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2008.

¹⁰ Szekernyés János: *A magyarság emlékjelei a Bánságban – Semne evocatoare ale maghiariunii în Banat – Evidence of Hungarian Presence in the Banat*. Temesvár: HangArt könyvek. 2013.

¹¹ Ujj János: *Első világháborús emlékművek Aradon és Arad megyében*. Arad: Szabadság-szobor Egyesület. 2014.

¹² Léteznek még más, köztéri szobrokról készült munkák (pl. Oláh Ilona: *Emlékek és szobrok*. Szatmárnémeti: Profundis. 2006.), de ha ezek nem foglalkoznak az emlékjelek elleni brutalitásokkal, nem utalok rájuk.

¹³ Csallóközi Zoltán: *Koszorú*. Lakitelek: Antológia Kiadó. 2020.

¹⁴ Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2012.

Fontos volna ismerni a másik, a domináns fél álláspontját az emlékjelekkel szembeni intolerancia kérdésében, de többnyire sajtótudósításokat lehetne idézni, és ezekkel ebben a keretben nem foglalkozom. Témánkba vágóan egyetlen román szerzőt idézhetek, Virgiliu Z. Teodorescu bukaresti muzeológus több dolgozatban foglalkozott erdélyi városok (Marosvásárhely, Gyulafehérvár) közterein elhelyezendő román emlékjelekkel, ezek köztéri integrációjának kérdésével. Egy 2006-os bukaresti konferencián tartott előadását a köztéri szobrok és emlékművek kérdésének szentelte, az utóbbi kötetben közölt, összefoglaló jellegű dolgozatának¹⁵ a címe is jelentésszerű: *A köztéri emlékmű, egy nép identitásának névjegykarttyája* (*Monumentul de for public, carte de vizită a identității unui popor*). Hivatkozik a hivatalos álláspontra: 1918-ban született egy (alighanem kormányzati) döntés, miszerint a közterekről el kell távolítani azokat a szimbólumokat, amelyek a románság történelmével és érzelmeivel nem harmonizálnak.¹⁶ Kérdés, elírásról van-e szó, vagy valóban, már jóval a trianoni verdikt előtt megszületett a bukaresti hatalmi döntés? Ami bizonyos, elindult egy folyamat, célja az erdélyi városok közösségi tereinek átalakítása. Megjelentek a román történelem és kultúra emlékjelei – és ezeknek a helyét olykor úgy alakították ki, hogy korábbi (magyar) emlékjelet tüntettek el vagy csonkították meg.¹⁷ Teodorescu leírja, hogy a román kormány felhívásban fordult a szomszédos országokhoz, hogy a lebontott vagy lebontásra ítélt emlékjeleket megkaphatják és elvihetik. A kérdésben a leginkább érdekelt Magyarország¹⁸ volt, a szerző szerint a magyar kormány nem

¹⁵ Teodorescu, Virgiliu Z. Monumentul de for public, carte de vizită a identității unui popor. In: Șerbu, Milana - Gheorghe, Constantin (eds.): *Globalizare și identitate națională*. București: Editura MAI, 2006.

¹⁶ Teodorescu 2006, *i.m.* 182.

¹⁷ Jellemző a szerző elfogultságára, hogy Sissi (Sziszi) nála következetesen magyar királynő – nem császárnő. Leírja, hogy a karánsebesi Erzsébet királynő szobor ellen a felállítását (1917) követően szinte azonnal tiltakozott a helyi román lakosság és el kellett eltávolítani. Szükséges egy közbevetés: az Erzsébet szobrot 1901-ben avatták fel. Korabeli sajtóforrások a Teodorescu-állítás ellenkezőjét bizonyítják, Sissi élete végén sokszor jött Dél-Bánságba, Herkulesfürdőre és Oravicabánya mellé, Marillafürdőre, ahol kezelte magát. Szerette a vidéket és szerették őt az itteniek. Ezért van az, hogy a legtöbb Erzsébet-szobrot alighanem itt, ebben a megyében állították fel halála után.

¹⁸ Teodorescu szerint Lengyelország bejelentette igényét a Marosvásárhelyen le-

kívánt reagálni a megszólításra, külön tárgyalásokat javasolt. Szerzőnk a továbbiakban azt állítja, hogy a bécsi döntést követően Észak-Erdélyben jött a magyar hatalom „úthengere”, és sorra tette tönkre az utóbbi évek román emlékjeleit. Példaként két esetet említ: a magyarláposi és színérváraljai világháborús áldozatoknak szentelt emlékműveket. Szövege sugallja: miközben a román kormány felkínálta a hatalmat zavaró emlékművek át-/visszavételét Magyarországnak, a magyar hatalom Észak-Erdélyben román emlékjeleket rombolt.

3 Emlékezet, politika, üzenet

Az emlékezet korunk egyik sokat kutatott területe, a pszichológia mellett vizsgálja az antropológia, a politikatudomány, a szociológia, a történelemtudomány is. Első közelítésben az emlékezet kimondottan belső, egyéni vonatkozású folyamat, mintha nem is volna semmiféle kapcsolata a közös társadalmi, kulturális emlékezettel. Az egyén mindig (adott) társadalmi keretben emlékezik. Ezzel szemben az emlékezés, a kollektív emlékezet kapcsán megfogalmazódó kérdés kimondottan közösségi: mit nem szabad elfelejtenie egy közösségnek? Mi történne egy társadalomban, ha nem léteznének emlékek, emléképek? Assmann szerint¹⁹ az emlékezet lényegében gyűjtőfogalom, felöleli a múltra utaló valamennyi tudati megnyilvánulást. A kommunikatív emlékezet élő, kötődik a közösséghez való alkalmazkodási képességhez és rituális formákhoz is, alapjában orális emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet viszont a múlt átesztétizált és/vagy tudományossá tett emlékezetben tartásának a módusza, írott és más-milyen tárgyias formákat ölt, mint például a vizuális reprezentáció vagy az intézményteremtés (múzeumok, levéltárak).

szereelt Bem-szoborra, és elvitték. Murádin Jenő könyvében (Murádin 2008, *i.m.*) azt olvassuk, hogy az 1919. március 27-én ismeretlen tettesek által ledöntött szobrot 1928-ban Dandea polgármester utasítására megrongálták, darabjait vonatra tették, állítólag Lengyelországba vitték. Oda soha nem érkezett meg, a szobor megrongálása miatt a lengyel állam diplomáciai úton tiltakozott.

¹⁹ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó. 1999.

A kollektív emlékezet olyan tartalmakat is hordoz, amelyeket az egyén nem is élhetett át, születése előttiek. Az általunk át nem élt eseményeket egyszerű tényből a társadalom teszi emlékké, állapítja meg Halbwachs.²⁰ A családban kezdődik az emlékezet kialakítása, ahogy a generációk továbbadják megélt élményeiket. Van, amit rekonstruálni kell, az elbeszélések alapján már nem tudjuk élővé tenni azokat. Itt lép be a társadalmi keret, amely az emlékezetet felülvizsgáló, működtető intézményként tétéleződik, az emlékezési esemény szabályozásával biztosít egy bizonyos társadalmi konszenzust. A különféle társadalmi csoportokba belenövő ember, a csoport és a maga számára a jelenben fontos emlékeket őrzi csak meg. Az ember persze egyszerre több társadalmi csoport, többféle kollektívum emlékezetének hordozója. A közös (nem feltétlenül azonos) emlékezet pedig létrehozhat, kialakíthat társadalmi csoportokat: azt a hatást váltja ki, hogy ezekben az emberekben kialakul és megerősödik összetartozásuk tudata. Vagyis a közös tapasztalatoknak jelentős a csoportszervező ereje. Az összetartozás élményét a közös tapasztalatokon alapuló közös múlt adja.²¹ A Jan Assmann alkotta emlékezetközösség fogalma a közös tapasztalatokkal rendelkezők körét jelöli meg, de a közösségben szerveződő kollektív tapasztalat nem jelent teljesen azonos, homogén élményeket.

Az emlékezet tárgyai tehát konkrét időhöz és térhez, konkrét csoporthoz kötődnek, a harmadik ismérv pedig a rekonstruktivitás. Ez utóbbi azt jelenti: az emlékezetben nem a múlt, mint olyan őrződik meg, hanem az, amit az adott társadalom értékesnek tart megőrizni belőle, és abban a formában, ahogyan azt átalakítja az egyén és a társadalom. Ez a folyamat a jövőt is befolyásolja: az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem szervezi a jövőt is.

Az emlékezet és történelem M. Halbwachs véleménye szerint egyfajta linearitást képez: az előbbi felváltja az utóbbi. Amikor a múltat már nem megélik, amikor az emlékezet valamiről nem hoz tartalma-

²⁰ Halbwachs, Maurice: A kollektív emlékezet. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 2002, 303–433.

²¹ Jakab 2012 *i.m.*

kat, kezdetét veszi a történelem. Ebben a helyzetben lép elő a kollektív emlékezet és történelmi emlékezet.²²

Émile Durkheim a társadalmi köteléket szellemi-morális természetűnek látta, megállapítása, hogy a kollektív tudás szimbólumokban tárolódik, amelyek alapvető fontosságúak a társadalmi emlékezet kontinuitása szempontjából.²³ Maurice Halbwachs tézise: az eseményeknek, személyeknek vagy helyeknek érzékelhető, konkrét formákban kell megjeleníteniük ahhoz, hogy egy-egy csoport emlékezetében konstans módon megmaradjon, „megszilárduljon egy igazság”.²⁴

Assmann szerint a múltból létrehozott tudás igyekszik láthatóvá, fizikaivá válni, ebben rejlik a változatlan megmaradásának garanciája. Az emlékezetnek helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik.²⁵

Térfelfogásunk a múlt század vége felé jelentős mértékben megváltozott. A térbeli fordulat egyik elindítója Henri Lefebvre volt, aki 1974-es könyvével²⁶ (*La production de l'espace* – A tér termelése) egyfajta programot indukált. Szerinte a tér nem külsődleges adottság, nem edény, mely bármivel megtölthető, hanem társadalmi konstrukció. Emberek alkotta második természet. Ha a tér társadalmi produktum, az értékek és a jelentések társadalmi termelésén alapuló konstrukció, akkor nemcsak kihat a térhasználatra és térpercepciókra, hanem ebben az értelemben a tér a társadalmi viszonyokat (is) tartalmazza, azok eredménye, továbbá alakítója, fenntartója és ellenőrzője is a térnek. A gondolat Foucaultnál azzal bővül, hogy beemeli a körbe a hatalmi tényezőt: a heterogén, az egyes helyszíneken meglévő hatalmi technikák alapozzák meg a partikuláris igazságrezsimeteket, eszerint látni kell, hogy a terek mindig a hatalom és tudás összefüggésében értelmezendők.²⁷ Eszerint a tér természete komplex és ellentmondásos,

²² Halbwachs 2002, *i.m.*

²³ Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1978.

²⁴ Jakab 2012, *i.m.* 26.

²⁵ Assmann 1999, *i.m.*

²⁶ Lefebvre, Henri: *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell, 1991 [francia eredeti 1974].

²⁷ Foucault, Michel: A hatalom mikrofizikája. In uő: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok*,

mivel a teret egyrészt alakítják a társadalmi viszonyok, másrészt a tér maga is társadalmi viszonyokat termel. Ekként a tér a társadalmi élet (újra)termelésének is a közege.

A kollektív emlékezet fogalmának Gyáni Gábor értelmezésében a múlt hagyományban testet öltő öntudata felel meg, hosszú századokon át ez jelentette a múltra való (vissza)emlékezés domináns, ha nem is egyedüli módját.²⁸ A 19. századot megelőzően nem létezett tehát általános, koherens és mindenki által egyaránt legitimnek tekintett tudás a történelmi múltrol, ez tekinthető a mai nemzeti történelmi tudatnak. A kollektív emlékezet új módusza tömegkultúráként hat, és kapcsolatba kerül a politikai diskurzussal.

A 19. század második feléig a történelem döntő módon politikai tevékenység volt, a szónak a legtágabb értelmében. Nora szerint mítoszokon keresztül foglalkozott az eredet kérdésével, alapításokkal és hatalmi legitimitációval kapcsolatos kinyilatkoztatásokat tett, dicsőséges genealógiákat vázolt fel, életmód modelleket nyújtott és viselkedési előírásokkal szolgált a hatalmasok számára.²⁹ Való igaz, a letűnt idők történelme közvetlen haszonnal járhat a mindenkori jelen számára, az utolsó száz évben a politikai elit a saját céljaira kiaknázta a történelem aktualizálható értelmét, mi több, nem-állami szervezetek (egyház, civil társadalmi szerveződések) is vállalkoznak olykor történetmondó szerepre. Napjainkban az emberek egyre aktívabb viszonyt kezdenek kialakítani a sajátjuknak vallott közös múlttal. Gyáni Gábor szerint a történelemnek ekként való politikai instrumentalizálása többnyire történelempolitikának (*Geschichtspolitik*, *historical policy*) nevezhető, és azt is jelenti, hogy az állami identitáspolitikáé mindinkább befészkel magát a szorosán vett történetírói gondolkodásba is. A szakirodalom külön foglalkozik a memóriapolitika, a *memory policy* kérdésével.

Az emlékezetpolitika valós fogalom és gyakorlat: létezik, mint a nemzetépítő múlttal rendelkező államok alapvető attribútuma, abban az esetben is, ha passzív szerepet tölt be, azaz az emlékezetet meg-

előadások, beszélgetések. Debrecen: Latin Betűk Alapítvány Kiadó. 2000 [1976], 307-330.

²⁸ Gyáni Gábor: *A történelem, mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram Kiadó. 2016.

²⁹ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2009.

lévő sémák alapján újratermeli. Az emlékezetpolitika természetesen nem állami szakpolitika, de néhány szakpolitikai koncepción és lépésen keresztül – leginkább a tankönyvek hivatalos jóváhagyásával – a kollektív tudatot széles történelmi időhorizonton képes befolyásolni. Mindez komoly hatással van a szomszédos népekről alkotott képre is (ez esetben a román közemlékezetben kialakuló magyarságképre).

Az állami emlékezetpolitika különösen nagy igényt támaszt a nemzeti közösség historizált önképére, amely a nacionalista beszédmód újbóli felvirágzását, egyfajta utóvirágzását eredményezi. Az állami történelempolitika mindenhatóságának fontos biztosítója az iskolai (történelem)tanítás, a történelem mint iskolai tantárgy maradéktalanul az állami emlékezetpolitika célkitűzéseit szolgálja.³⁰ Egyre több országban jelenti be az állam illetékességét a történelem dolgainak a megítélésére, ebben az értelemben megszabja, milyen történetképek kerüljenek forgalomba az általa közvetlenül ellenőrzött szférákban (iskola, közmédia, politikai közbeszéd, identitáspolitika), vagyis a (politikai) hasznosság pragmatizmusával közelít a történelemhez.

Az intézményes emlékezetpolitika első közelítésben megfeleltethető az oktatás- és tankönyvpolitikának. Az olyan állami és/vagy önkormányzati aktivitás, ami végső soron a célcsoporttal való kommunikáció révén hat a közemlékezetre, jelenti a kommunikatív emlékezetpolitikát. Ide nemcsak az egyszeri politikai aktusok tágan értelmezett köre (pl. politikai beszéd) tartozik, hanem a köztérhasználat (utcanévek, közintézmények nevei, szobrok), továbbá a nemzeti ünnepek, emlékévek, emléknapok is, melyek tartalmát újra és újra kommunikálni kell a befogadó közönség felé. Ennek okán a tartalmuk, a hozzájuk kapcsolt főbb mondanivaló idővel változhat is, a befogadó közönség passzivitása miatt meg is szűnhet emlékezetalkotó szerepük.

Korszakos jelentőségű munkájukban Hobsbawm és Rinder megállapítják: a történelmi emlékezet politikai konstrukció, ennek megfelelően a politikai osztály érdekviszonyainak foglya, szülötte és áldozata.³¹ A hagyományok feltalálása akkor kezdődik, amikor a társadalom

³⁰ Gyáni 2016, *i.m.*

³¹ Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. 1983.

gyors átalakulása meggyengíti vagy lerombolja azokat a társadalmi mintákat, amelyekbe a régi hagyományok beilleszkedtek. Lényegében formalizációs és ritualizációs folyamatokról van szó, amelyeket a múltra való utalás jellemez. A történelem politikai használatát a gyakran különösen aktív és egyúttal változatos formákban jelentkező politikai propaganda élteti. Ezt egy ellentmondás teszi érdekessé, amely a modern világ állandó változása, megújulása és ama szándék között húzódik, hogy a társadalmi élet néhány szelete változatlan és mozdulatlan maradjon.

A nemzeti ünnep rituáléja a történelem politikai célok érdekében történő felhasználása. Ide tartozóan további fontos elemek az emlékműállítás, az iskolai tanítás, a múzeum, mint nyilvános történelmi pedagógia, a köztérelnevezés retorikája, a történelmi szimbólumképzés megannyi más formája.

A kánon a hagyománynak az a formája, „amely tartalmilag a legnagyobb fokú kötelező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír. Sem hozzátenni, sem elvenni belőle, sem változtatni rajta nem szabad” – írja Assmann.³² A kánon átvitt jelentései: mérték, irányvonal, kritérium, mintakép, modell, szabály, norma. A kanonizált emlékezet meghatározó megnyilvánulása a köztéri műemlék, lényegében az emlékezet rendszerezésére tett hatalmi kísérlet. Az emlékmű egyszerre az emlékezet állami kisajátításának eszköze és kommunikációs tér. A cél minél több ember megszólítása. A köztéri emlékművek nagy nyilvánosság előtt azt hirdetik, hogy akiket megjelenítenek, azok mindenki számára közös értéket képviselnek – ez a társadalmi kánon. Az emlékművek azért vannak, hogy folyamatosan emlékeztessenek, ekként alkalmasak más kapcsolt tartalmak, így a hőskultusz kifejezésére is. A környezetük nyilvános ceremóniák, felvonulások, nagygyűlések, emlékbeszédek helyszíne – a hőskultusz fóruma.³³

Pótó János a politikai hatalom és a közgondolkodás kölcsönhatásában vizsgálta az „emlékeztetés helyeit”, az 1945 után állított, illetve

³² Assmann 1999, *i.m.* 103.

³³ Homár Zoltán: *Első világháborús emlékművek Szabolcs és Szatmár vármegyékben a két világháború között (1918–1938)*. Doktori értekezés. Debrecen: 2019, 34.

lebontott emlékművek kapcsán. Művének³⁴ alapkérdése: a köztéri emlékművek milyen irányban és milyen módon befolyásolják történet-szemléletünket, a történelemről vallott nézeteinket? Szerzőnk szerint a köztéri szobrászat egyik alapvető sajátossága a *nyilvánosság*, ezek a művek utcákon, tereken, állandóan a polgárok szeme előtt állnak. A műfaj nyilvánosságának velejárója, hogy a látszólag csupán történeti, valójában történeti és politikai értékeket megjelenítő emlékművek szorosan kapcsolódnak a mindenkori politikai hatalomhoz. A politikai hatalomnak alapvető érdeke, hogy a társadalmi nyilvánosság elé kerülő produktumokat ellenőrizze. Minden emlékmű elsődlegesen a *felállítására idején létező politikai viszonyokhoz idomul*. Funkciójuk nem csupán az ábrázolt történelmi esemény tényszerű megjelenítése, hanem – *szimbolikus* formában – az ábrázolt tartalom túlmutató, *általános érvényű* jelentést hordoznak. Ez az általánosító szimbolika teszi alkalmassá az emlékműveket arra, hogy propagandaeszközként működjenek, akként, hogy a szimbolikus jelentéstartalom illeszkedik az éppen uralmon lévő politikai ideológiához. Az emlékművek tehát csupán látszólag a történelmi kultusz tárgyai, *lényegük szerint valójában politikai szimbólumok*.

Pótó János az emlékművek két típusát különbözteti meg: vannak emlékműmegőrző alkotások és politikai emlékművek. Az emlékműmegőrző alkotások a nemzeti emlékezetben koherens értékeket hordozó személyeknek, eseményeknek, eszméknek kívánnak emlékjelet állítani. Funkciójuk a hagyományőrzés, az emlékezés helyének megteremtése. A politikai emlékművek általában a közelmúltban megtörtént eseményre, személyre, eszmére mutatnak, melyek erősítik, legitimálják a fennálló politikai hatalmat vagy képesek megjeleníteni annak céljait. Ezek az emlékeztetés helyei.³⁵

A rendszer- és/vagy hatalomváltozások azt is jelentik, hogy az új hatalmak igyekeznek saját ideológiájuknak megfelelően átalakítani az

³⁴ Pótó János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás: Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 1989.

³⁵ Pótó János: *Az emlékeztetés helyei – Emlékművek és politika*. Budapest: Osiris Kiadó. 2003, 18.

uralmuk alá jutott teret. Mivel a 20. században Közép-Európa országai-ban több ilyen váltásra került sor, a történészek és az antropológusok különféle korok térfoglalásait elemzik. Magyar vonatkozásban Gyáni Gábor a dualizmus időszakát, Voigt Vilmos a május elsejék történetét, Markója Csilla a tanácsköztársaság díszleteit, Vörös Boldizsár Horthy Miklós szimbolikus térfoglalásait, Bödök Gergely a proletárdiktatúra erődemonstrációit értelmezte. Jakab Albert Zsolt kiváló munkában³⁶ vizsgálta egy város, Kolozsvár esetében a kulturális emlékezet reprezentációit. Általa képet kapunk arról, hogy impériumváltások esetében miként alakít át belső és külső tereket az új hatalom.³⁷

4 Egykori bánsági emlékhelyek, emlékművek

Ebben a keretben a vizsgált emlékjelek egyetlen közös tulajdonsága a területiség, vagyis központi vagy helyi kezdeményezésre valamennyit a térségben állították fel. Az eltüntetett, átalakított emlékjelek között a legtöbb szobor, de vannak emlékművek, emléktáblák, illetve más is, például Deák Ferenc buziásfürdői padja, pihenője. Az elemzés abban az értelemben nem teljes, hogy az összeállításban (pár indokolt kivétellel) nem szerepelnek a különböző belső terek – kapubejárók, belső udvarok, dísztermek – egykori emlékjelei, illetve a térség temetőiben megrongált, elpusztított emlékművek.³⁸ Külön figyelmet érdemelnének a templomokban és templomkertekben egykoron elhelyezett emlékjelek, talán azért is, mert a Bánságban a római katolikus egyház több templomot engedett át a görögkatolikus vagy más egyházaknak. A világháborúk áldozatainak szentelt emlékjeleket is lajstromozni és elemezni kellene a térségben, miként Ujj János tette Arad megye vonatkozásában.³⁹

³⁶ Jakab 2012, *i.m.*

³⁷ Kerestem, de nem találtam a világhálón ilyen témájú román elemzéseket.

³⁸ Ezt a kérdéskört több értékes munka elemzi, itt is utalnom kell Ujj János 2014-es könyvére.

³⁹ Ld. Ujj 2014, *i.m.*

Az adatgyűjtés három szakaszát kell külön választanom. A Temesköz története érdekel,⁴⁰ évtizedek óta módszeresen gyűjtöm sajátból, könyvekből a helytörténeti szempontból releváns információkat. A következő szakasz a témával kapcsolatos dolgozatok, könyvek, monográfiák tanulmányozását jelenti – ezek többsége megtalálható a dolgozat szakirodalmi jegyzékében. Végül pedig megkerestem és tárgyaltam a legismertebb bánsági magyar (Szekernyés János, Miklószik Ilona, Ujj János), román (Ioan Hațegan, Victor Neumann), német (Walter Konschitzky, Erwin Josef Tigla) és szerb (Stevan Bugarski, Miodrag Milin) helytörténészekkel, akiktől értékes információkat, utalásokat kaptam. Létezik több tematikus világhálós adatbázis is, a leginkább használható a www.kozterkep.hu, továbbá a <https://erzsebetszobor.eoldal.hu>, helyi szinten pedig <http://www.dusanbaiski.eu>.

A helyzetet megyék szerinti bontásban mutatom be.

4.1 Arad megye

Ujj János könyvéből idézek:

„Barabás Béla, Arad utolsó magyar főispánja, a város képviselője a magyar országgyűlésben, majd pedig a román parlamentben, az 1929-ben *Emlékirataim* című önéletrajzi visszaemlékezéseiben

⁴⁰ Helytörténeti kiadványok sorát szerkesztettem, adtam ki, többnek a (társ)szerzője voltam: *Local Identity and Regionalism. /Helyi identitás és regionalizmus/* (szerk., szerző), Temesvár: Szórvány Alapítvány – Helicon. 1998; *Monument 2000, Patrimoniu cultural și responsabilitate civică. /Kulturális örökség és civil felelősség/* (szerk.), Temesvár: Marineasa Kiadó. 2000; *Hagyományörzés Temes megyében.* (szerk., szerző), Temesvár: Helyzet – Jel – Kép Könyvek, Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2002; Delesega Gyula: *Temesvári kalauz.* (szerk., kiadó), Temesvár: Helyzet – Kép – Jel Könyvek, Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2003, 2005, 2018; *Honismereti stratégia.* (szerk., szerző), Temesvár: Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó 2006; *Ghid cronologic pt. orașe bănățene. /Bánsági városok kronológiája. I. kötet/* (szerk., szerző), Temesvár: Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2007; *Cronologia orașelor bănățene. /Bánsági városok kronológiája. II. kötet/* (szerk., szerző), Temesvár: Szórvány Alapítvány – Marineasa Kiadó. 2009; *Bánsági Magyar Panteon – Panteon Maghiar Bănățean – Hungarian Pantheon from Banat.* (szerk., szerző), I/II/III. Temesvár: Marineasa Kiadó. 2009–2011–2014.

írta: »A város főpolgármestere 1922 december végén összeíratta az Aradon létező mindazon szobrokat, emléktáblákat, amelyek magyar vonatkozásúak. Összesen 18 ilyen történelmi megörökítés volt a városban, s ezek között a vértanúk és a Kossuth-szobra is. A mérnöki hivatal utasítva lett, hogy azok túlnyomó részét szedje le, s a Kultúrpalotában helyezze el.« Akkor Robu Ioan polgármester utasítására rövid idő alatt eltávolítottak tizenhat köztéri emlékművet, majd a következő évtizedben valamennyit, a Szentháromság-szobor, a Munkácsy-emléktábla és Nepomuki Szent János szobra kivételével.⁴¹

Az aradi magyar közösség ennél több emlékjelet veszített el. Következzen az aradi (városi majd megyei) lista. Ebben nem szerepelnek a ma is létező monarchiakori emlékjelek (függetlenül mai állapotuktól) és az 1990 után felavatottak sem.⁴²

1-2-3. Arad. 1849-es aradi csata emléktáblái (3)

Történeti háttér: Több emléktábla örökítette meg az 1849. februári aradi csata jelentősebb színhelyeit: a Szabadság téren állott egykori városháza helyén emelt Domány-ház kapualjában, a Boczkó Dániel - Asztalos Sándor (ma Tribunul Dobra) utca elején álló ház külső falán és udvari részén, valamint a Pesti (később Kossuth, majd Mărășești) utcai iskola falán.⁴³ Az Asztalos Sándor őrnagy és Boczkó Dániel kormánybiztos irányította nemzetőr és honvéd csapatok 1849. február 8-án verték vissza a várból kitört osztrák, valamint a városba behatolt szerb csapatok együttes támadását.⁴⁴

Felavató helyei: A Szabadság (ma Avram Iancu) téren, az Asztalos Sándor (ma Tribunul Dobra) utca elején, a Kossuth (Mărășești) utcai iskola falán.

⁴¹ Ujj 2003, *i.m.* 9.

⁴² Nem szerepelnek az utóbbi években ellopott szobrok sem, amelyek esetében hivatalos vélemény szerint nemesfém-lopásról van szó.

⁴³ Ujj 2003, *i.m.*

⁴⁴ Ahol ez fontos, a forrást megadom.

Állapot: Nem léteznek.

4. Arad. *Az 1849-es aradi forradalmi országgyűlés emléktáblája*

Történeti háttér: A forradalmi magyar országgyűlés az aradi Városháza termeiben tartotta meg - Kossuth elnökletével - utolsó ülését 1849. augusztus 11-én. A tanácskoztók itt kapták meg a hírt a temesvári csatavesztésről. A tanácskozást követően a felosztatott országgyűlés és a kormány tagjainak többsége külföldre menekült, míg a teljhatalmat kapott Görgey Artúr Világosan az orosz csapatok parancsnokságával kezdett tárgyalni a fegyverletételről.

Leírás: Emléktábla - szövege nem ismert.

Felavatás helye: A régi városháza helyén emelt Domány-ház falán.

Mai állapot, utóélet: Nem létezik.

5. Arad. *Baross-kút*

Történeti háttér: Baross Gábor nevéhez fűződik a vasútvonalak nagy részének államosítása, a vasúti hálózat kiépítése, a Vaskapu átalakítása és a magyar hírközlés megreformálása.

Leírás: A rózsaszínű márvány alapra helyezett kovácsoltvas emlékkút azt a helyet jelölte meg, ahol az 1890-es aradi országos kiállítás megnyitásakor Baross Gábor miniszter lelkes megnyitóbeszédet tartott.

Állapot: Nem létezik.

6. Arad. *Búsuló Arad*

Történeti háttér: Az 1849-es aradi utcai harcokban elesett hősök emlékét idéző, eredetileg síremléknek szánt térszobor.

Leírás: A carrarai fehér márványból készült alkotás térdre ereszkedett nőalakot ábrázolt, fején a város falkoronája, amint koszorút tesz le a város 1849-es megmentőinek emlékére.

Alkotó: Aradi Zsigmond (sz. Landshut, 1839–1899) aradi szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1873. február 8. (Murádin J. szerint január 11.), az egykori sétatér végén.

Utóélet, állapota: Előbb áthelyezték a régi temetőbe, a temető felszámolása után sérülten a megyei múzeum raktárába került.

7. Arad. Boros Béni szobor

Történeti háttér: Boros Béni jelentős vasútépítő volt, akiről szülővárosában, Aradon teret neveztek el (ma a Regele Ferdinand és a Republicii utcák találkozásánál). Krenner Miklós, a kiváló publicista *Erdélyi városképek* című munkájában utal arra, hogy Aradon mellszobrot is állítottak tiszteletére.

Utóélete: A szobor sorsa mindmáig ismeretlen.⁴⁵

8. Arad. Chorin Áron szobra

Történeti háttér: A 19. század első felében a zsidó közösségekben pattanásig feszült az újítani kívánók és a konzervatívok ellentéte. A megelőző évszázadokban a zsidóság elzárkózott a külvilág elől. Az új korszak felborította a hagyományos életformákat. A zsidó tradíció modernizálása Németországban kezdődött. Egyre többen vélték úgy, hogy a valósi előírásokat korszerűsíteni kell. Hamarosan a magyarországi zsidó közösségek is szembetalálták magukat a kérdéssel: engedjenek-e az új idők szelének vagy zárkózzanak hagyományaikba? Az újítók egyik vezéralakja, Chorin Áron (1766–1844) aradi rabbi volt, aki 23 éves korában lett az aradi hitközség főrabbi. Kora egyik legműveltebb rabbija volt, számos vallási könyv szerzője, aki - feletteseivel ellenkezve - hit- és közéleti téren is több újdonságot vezetett be (orgona a zsinagógában, a szombati utazás engedélyezése, a kézművesség ösztönzése, a babonához kapcsolódó vallási szokások megszüntetése stb.).

Leírás: Arcképszobor, ez volt az egyedüli magyarországi zsidó arcképszobor.

Alkotó: Guttmann Jakab (1815–1858) szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1851, a Mosóczy telepi régi zsidó mauzóleumban.

Utóélete: 1997-ig állt ott, akkor ismeretlen tettes eltulajdonította.

⁴⁵ Ujj 2003, i.m.

9. Arad. Csiky Gergely szobor

Történeti háttér: Csíksomlyói Csiky Gergely (1842–1891) drámaíró, műfordító, a Kisfaludy Társaság másodtitkára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. A gimnáziumot Aradon végezte, tanulmányait a temesvári katolikus szemináriumban folytatta, ahonnan két év után a pesti központi papnevelőbe küldték. Papnövendékként még közelebb került az irodalomhoz, és a teológiai tudományok mellett a drámákat is írt. 1870-től a *Csanád* című egyházmegyei lap munkatársa. Később a színiiskola tanára, a Nemzeti Színház drámabírálója. 1881-ben lett Arad város díszpolgára.

Leírás: Magas talapzaton mellszobor.

Alkotó: Philipp István (1870–1935) székesfehérvári szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1912, az evangélikus templom előtti kis Kossuth parkban (ma bd. Revolúției 61), közvetlen Fábián Gábor szobra mellett.

Állapota: 1934. október 25-én a szobrot ismeretlen tettesek ledöntötték. A sérült szobrot az aradi múzeum raktárában őrizték. Felmerült a lehetőség, hogy a Csiky Gergely nevét viselő gimnáziumban újra felállítanak a szobrot, de végül egy új szobor, Kocsis Rudolf alkotása került felavatásra az iskola folyosóján.

10. Arad. Darányi János mellszobra

Történeti háttér: Darányi János (1819–1889) a szabadságharc alatt osztályos főorvosként tevékenykedett, majd Aradra került orvosnak. 1858-tól a város főorvosi tisztét töltötte be, majd húsz éven keresztül magánkórházat tartott fenn. A nőgyógyászatban és az arcsebészetben ért el kiváló eredményeket. Kórházában jó gyakorlati feltételeket biztosított a pályakezdő fiatal orvosoknak (Ujj 2003). A szobrot a város állíttatta fel.

Leírás: Magas talpazaton álló mellszobor.

Alkotó: Tóth András (Tóth Árpád költő édesapja, 1858–1929), debreceni szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1901, Baross park (ma Eminescu park).

Állapota: Az 1930-as években lerombolták, bekerült a Megyei Múzeum raktárába.

11. Arad. *Erzsébet királyné szobor és emlékmű*

*Történeti háttér:*⁴⁶ A királyné a 19. század legérdekesebb nőalakjai közé tartozik. Wittelsbach Erzsébet ugyanis egy modern nő volt, aki nem volt beskatulyázható – mégis sok érdeklődőnek tudott magáról meggyőző képet mutatni. I. Ferenc József Habsburg császárral és királlyal kötött házassága révén nagyon fiatalon és hirtelen vált Ausztria császárnéjává, majd néhány évvel később Magyarország királynéja lett. 1898. szeptember 10-ei tragikus halála megrendítette a Monarchia lakosságát. A magyar országgyűlés Erzsébet királyné emlékét törvénybe iktatta, és a dicsőült királyné emlékére számos helyen az országban emlékművet emeltek. Ez volt a kialakult kultusz egyik eredője.

Leírás: A 110 cm-es mellszobor, márvány talapzaton, Erzsébetet a magyar koronázáskor viselt ruhájában ábrázolja. Az igényesen kidolgozott arc hitelesen jeleníti meg Sissi gazdag érzelmvilágát.

Alkotók: Szobor – Zala György (sz. Mayer, 1858–1937) budapesti szobrász, emlékmű – Seidner Miklós.

Felállítás ideje és helye: 1901. szeptember 1., a Vármegyeház kertjében, az Astoria szálloda és a gépkocsi parkolója helyén létezett egykori parkban.

Állapota: A trianoni békeszerződés után az új román hatalom nem tartott rá igényt, 1926-ban lebontották, később a Csanád megyei levéltárba vitték. 1953-tól majdnem ötven évig a József Attila Múzeum raktárában porosodott, 1991. október 31-én állították fel újból a szobrot a múzeum kertjében, Habsburg Ottó jelenlétében.

12. Arad. *Fábián Gábor szobra*

Történeti háttér: Fábián Gábor (1795–1877) neves műfordító, képviselő, az MTA és a Kisfaludy Társaság rendes tagja. Jogi végzettséget szerzett, Arad megyébe költözött, a Bohus család ügyvédjeként dolgozott. 1848-ban az Aradon szervezett sajtóbírótság elnöke és a vészbizottság

⁴⁶ Az ismétlődő személyiségek esetében az általános információt csak első alkalommal adom meg, az eseti kiegészítéseket beillesztem.

tagja, majd a főtörvényszék bírója. Világos után menekülni kényszerült. A mellszobor állítását a Kölcsey Egyesület kezdeményezte.

Leírás: Magas talpazaton álló mellszobor.

Alkotó: Philipp István (1870–1935) székesfehérvári szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1912, az evangélikus templom előtti kis Kossuth parkban (ma bd. Revoluției 61).

Állapota: 1934. szeptember 4-én „ismeretlen tettesek” ledöntötték. A polgármesteri hivatal a sérült szobrot a lebontott Kossuth-szobor mellé a lovardába vitette – ahonnan eltűnt.

2008. május 26-án felavatták Fábián Gábor mellszobrát az aradi református templom előtt. A mellszobor Kocsis Rudolf aradi szobrász alkotása. A talapzatot Dóczi András csíkszeredai kőfaragó készítette.

13. Arad. Fábián Gábor emléktábla

Történeti háttér: Mint a Fábián-szobornál.

Alkotó: tervezte Zala György (sz. Mayer, 1858–1937) budapesti szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1885, Fábián Kazinczy (ma M. Georgescu) utcai lakóházán.

Állapota, utóélete: A tábla eltűnt, nyom nélkül. (Akárcsak az 1848-1849-es táblák vagy a Vásárhelyi tábla.) A Fábián-kultusz 1990 után folytatható, de a városi tanács nem engedélyezte, hogy 1995-ben, Fábián Gábor születésének évfordulóján a Kölcsey Egyesület új táblával jelölje meg a Ficzy Dénes által „a legirodalmibbnak” nevezett épületet, ám születésének 200. évfordulóján ez megtörtént a református templom előcsarnokában.

14. Arad. Ferenc József szobor

Történeti háttér: A császár (és király) uralkodásának 60. évfordulója tiszteletére állították.

Leírás: Magas talpazaton álló mellszobor.

Felállítás ideje és helye: 1908. december 2-án az aradi vár udvarán.

Állapota, utóélete: A szobrot az akkor is katonai objektumnak számító várban csak kevesen láthatták, az impériumváltás után azonnal, 1918-ban eltávolították. A szoborról nincs további adat. A márvány talapzat még az 1960-as években a helyén állt.

15. Arad. Honvédszobor

Történeti háttér: Hasonló, egyenruhába öltöztetett katonát ábrázoló szobrot felállítottak máshol is, ismerjük a temesvárit. Felállításuk célja az adománygyűjtés a háború áldozatainak részére. A temesvári szoborról meglévő fényképen a szobor mellett két rokkant katona áll, mankókkal.

Leírás: Gyalogos katona lábhoz tett fegyverrel.

Felavatás helye és ideje: A szobor állításának körülményeiről, annak elhelyezésének dátumáról írásbeli dokumentum nem létezik, Puskel Péter aradi helytörténész egyetlen képeslapról tud (Puskel 2005). Állítólag a Templom, utóbb Weitzer János (ma Lucian Blaga) utca egyik házának udvarán állt.

Mai helyzet: Nincs információ.

16. Arad. Iparosok Kultúrháza – emléktábla

Történeti háttér: Az 1928-ban közadakozásból felépített Aradi Iparosok Kultúrházának (ma Állami Bábszínház) előcsarnokában felavatott emléktáblán megörökítették a vezetőség tagjainak, illetve azon aradi iparosoknak a nevét, akik adományaikkal és munkájukkal hozzájárultak a szép kivitelű épület létrehozásához. A tábla előtt helyezték el az Iparos Otthon elnöke, Reinhart Gyula Rubleczky Géza által készített szobrát. A szobor ma az örökösök tulajdonában van.⁴⁷

Leírás: Egész falat betöltő, román és magyar feliratú márványtábla.

Felállítás helye és ideje: Iparosok Kultúrháza (ma Bábszínház), 1928.

Alkotók: Rózsa-testvérek.

Állapota: Az épület átalakításakor (1945 után) eltávolították.

⁴⁷ Ujj 2003, *i.m.*

17. Arad. Kossuth-szobor

Történeti háttér: Kossuth 1849 augusztusában tartózkodott Aradon. Már a 19. század végén megindult a gyűjtés egy Kossuth-szobor felállítására, Barabás Béla kezdeményezésére. A jeles aradi politikus és közéleti személyiség tagja volt annak a küldöttségnek, amely megtekintette az 1889-es párizsi világkiállítást, és Torinóban felkereste az agg államférfit. Barabás levelet vitt édesapjától, aki a Vesztóhelyen önerőből, saját kezdeményezéséből az első emlékművet felállíttatta. Borítékban egy kis anyaföldet is vitt Kossuthnak a mártírok kivégzési helyéről. Kossuth válaszlevelében megköszönte a figyelmet és ekkor írta le a máig emlékezetes sorokat: „[...] kihajlok ablakomból Arad felé, s megcsókolva a drága porokat, áldásért könyörgöm a magyar hazára”.⁴⁸

Leírás: Egészalakos bronzszobor, mellékalakokkal. Méreteit tekintve talán a legimpozánsabb Kossuth-szobor.

Alkotók: Margó Ede (sz. Morgenstern, 1872–1946) budapesti szobrász és Pongrácz Szigfrid (sz. Popper, 1872–1929) budapesti szobrász.

Felállítás ideje és helye: 1909. szeptember 19. Az egykori főutca (Andrássy út) közepén, a városháza szomszédságában. Jelen volt Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos fia is, kivonult az avatóra Pap I. Ioan, az aradi ortodox püspök teljes kíséretével.

Utóélete: 1919-ben a román hatóságok az szobor eltávolítását kezdeményezték, de a lakosság tiltakozására való tekintettel elálltak szándékuktól. 1921. március 9-ére virradóra ismeretlen tettesek az emlékmű mellékalakjait hatfogatú tűzér kocsihoz kötözve lerántották,⁴⁹ mire a hatóságok bedeszkázták a szobrot. 1925. július 27-én megkezdték a lebontását. Darabjait a Szabadság-szoborral együtt egy lovardába, majd később egy sportpálya melletti üres telekre szállították. Innen a Szabadság-szobrot az aradi vár kazamatáiba szállították. Jóval később a Kossuth-szobor töredékeit szétdobálva az UTA téri autójavító közelében, a tér beépítése előtt az új nyomda építésekor látták. Sőt, a

⁴⁸ Puskel 2005, *i.m.*

⁴⁹ Olay 1930, *i.m.*

városligeti tó partján épített műterem mögött a talapzat egyes köveit is felismerték. Aztán nyomuk veszett.⁵⁰

18. Arad. *Kövér Gábor emlékmű*

Történeti háttér: Kövér Gábor (1836–1888) valóságos polihisztor volt. Kiválóan fuvolázott, a bécsi filharmonikus zenekarban is játszott. Hazatérte után esztergapadot tervezett, Aradon és a megyében több épületre órát kivitelezett, gyümölcsfát nemesített, de zeneszerzéssel is foglalkozott. Rövid időre Lippa képviselőjévé is megválasztották. Aradon ő tervezte az egykori mocsaras, mélyen fekvő terület helyén a városi és a Baross parkot. A városrendezésben végzett tevékenységéért emelték az emlékoszlopot.⁵¹

Leírás: Szecessziós stílusú emlékmű.

Alkotó: Jankó Gyula aradi állami szakiskolai tanár.

Felállítás helye: Baross park (ma Eminescu).

Utóélete: Eltűnt.

19. Arad. *Mikelakai temető bejáratánál emlékoszlopok és emlékmű*

Történeti háttér: A mikelakai katonai temető felszámolásakor az 1980-as években felrobbantották a temető bejáratának két oldalán felállított kőoszlopokat, valamint az emlékművet. A temetőben volt elhantolva Anton Howiger osztrák tábornok is, aki 1849-ben, a vészbírótság működése és a kivégzések idején az aradi vár parancsnoka volt.

Leírás: A tetején turulmadár a hősök nyugalma volt hivatott őrizni.

Mai állapot, utóélet: Nem maradt semmi.

20. Arad. *Nagy-Sándor József emléktábla*

Történeti háttér: Nagy-Sándor József mártír tábornok aradi főhadiszállását emléktáblával jelölték meg.

⁵⁰ Ujj 2003, i.m.

⁵¹ Uo.

Leírás: A tábla szövege: „E házban volt utolsó főhadiszállása NAGY SÁNDOR JÓZSEF honvéd tábornoknak 1849. augusztus 9-12-ig.”

Felállítás helye: Az egykori Óváros Halász, majd Thököly Imre (ma Cuza Voda) utca 3.

Mai állapot, utóélet: A táblát a hatóságok 1922-ben távolították el a külső homlokzatról, de a háztulajdonos egy, a házba fúródott ágyúgolyóval egyetlenben becsomagolva megőrizte azt. Örököse 1989-ben adta el a több lakásból álló ingatlant különböző személyeknek. Az emléktáblát hordozó, utcai fronton álló épület 1996-ban gázrobbanás következtében összedőlt. Az egyik új tulajdonos hosszú időn keresztül emésztő-gödör-fedőnek használta a kettétört emléktáblát.⁵²

21. Arad. Nepomuki Szent János szobor

Történeti háttér: Cseh vértanú, Csehország patrónusa, a hidak, a hajósok, a tutajosok, a gyónási titok, a haldoklók védőszentje. A prágai dóm papja, majd a prágai érsek általános helynöke. Ellentétbe került IV. Vencel (1378–1419) cseh királlyal. A hagyomány szerint Zsófia királyné gyóntatója volt, a gyónási titokhoz való ragaszkodása miatt elfogták, megkínózták és a Moldva folyóba dobták. Tisztelete azért terjedt el Magyarországon, mivel a néphit szerint elsősorban a folyókkal, patakokkal kapcsolatos kéréseket teljesítette.

Leírás: A Szent János-szobrokat legtöbbször egyszerű homokkőből durván faragták, számtalanszor átfestették, az aradi szobron már csak festéknyomok találhatók.

Felavatás helye és ideje: Az 1729-ben felszentelt szobor eredetileg a mai városháza környékén, a sóház mellett állt. A mai városháza építésének a megkezdésekor, 1870-ben költöztették át a jelenlegi helyére, a Bathyány és Révai (ma Püspökség és Desseanu) utcák keresztezéséhez.

Mai állapot, utóélet: 1995-ben egy szellemileg fogyatékosnak ítélt személy kalapáccsal megrongálta, 1999-ben fejét ismeretlen tettes letörte. A város jóváhagyta a helyreállítást, **már** amennyire lehetett, és a szobor bekerült a belvárosi római katolikus templom előcsarnokába, a

⁵² Uo.

keresztelő medence helyén látható. Takács Mihály szobrász homokkőből újat készített, kiválóan sikerült, ez áll a régi helyén a kis parkban.

22. Arad. Szabadságszobor emlékmű

Történeti háttér: Az Aradon kivégzett tábornokoknak, a forradalom hőseinek állít emléket. 1867-ben Arad városa létrehozta a szoborbizottságot. A szobor felállítására magánszemélyek és különböző egyesületek adakoztak. A Szabadság-szoborra rendezett gyűjtés alkalmával csak egy magyarországi főispán adakozott, Man József máramarosi főispán – dr. Maniu Gyula román miniszterelnök nagyapja.⁵³ 1877-ben pályázatot írtak ki az elkészítendő emlékműre. A zsűri Huszár Adolf tervének ítélte az első díjat. A város 1883-ban kötött szerződést a művésszel, az alkotásnak 1888-ra kellett elkészülnie. A terv nem valósult meg, mert a szobrász 1885-ben elhunyt. A következőkben Arad városa az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat javaslatára Zala György szobrásszal kötött szerződést.

Leírás: Huszár terve szerint a talpazatra került volna a tizenhárom vértanú arcképe. A szoborcsoport központi alakja a *Haza*, körülötte a *Szabadság*, *Áldozatkészség*, *Erő* és a *Küzdelem végkatasztrófája* allegóriái álltak volna. Zala az eredeti tervektől eltérve, saját művészi alkotásává formálta a szobrot. Először az *Ébredő szabadság* alakja készült el 1886 tavaszán, ezt a *Harckészség* és az *Áldozatkészség* követte 1887 nyarán, végül a *Haldokló harcos*, illetve a csoport főalakja, a *Hungária*. A talpazatra került a tizenhárom tábornok domborműve.

Alkotó: Zala György (sz. Mayer, 1858–1937) budapesti szobrász. A talpazatot Schickedanz Albert (1846–1915) budapesti építész tervezte.

Felavatás helye és ideje: Arad központja, Szabadság (ma Avram Iancu) tér, 1890. október 6.

Utóélete, mai állapot: Arad Romániához csatolásakor szinte azonnal felmerült a szobor lebontásának gondolata. 1923-ban a rongálások megakadályozása céljából bedeszkázták az emlékművet. 1925-ben a Ion I. C. Brătianu vezette kormány rendeletére eltávolították, utána külön-

⁵³ Olay 1930, *i.m.*

böző helyeken tárolták, legutoljára az aradi vár árkában őrizték. 1999. október 6-án, a Magyarország és Románia között létrejött megegyezés alapján a Szabadság-szobrot a minorita rendház udvarára szállították. Megkezdődött a restaurálás folyamata. 2004-ban a román kormány (több országgyűlési képviselő tiltakozása ellenére) jóváhagyta, hogy a szobrot ismét felállítsák a román–magyar megbékélésnek szentelendő emlékparkban. A szobor másodszori felavatására az új helyen 2004. április 25-én került sor, román és magyar hivatalos személyek jelenlétében. Az új helyszínen, a Tűzoltó téren alakították ki a Megbékélés Parkját, itt a szoborral szemben egy kilenc méter magas győzelmi kaput állítottak, alatta Avram Iancu és más román felkelők állnak. A diadalív Ioan Bolboreanu bukaresti szobrász alkotása.

2011. április 13-án lelopták a szoborról a diadémot, a tört és egy kardot. A feltételezett tettest elfogták, ezután négy darab térfigyelő kamerát helyeztek el a téren. 2015. február 14-én a műalkotást újabb rongálás érte: a tizenhárom vértanút ábrázoló bronz domborművek közül hatot a szoborcsoport déli és keleti oldalán festékszóróval román nemzeti színekre – pirosra, sárgára és kékre – színezték, emellett a talapzatra fekete színű festékszóróval magyarokat gyalázó szöveget írtak.

23. Arad. Szentháromság emlékmű

Történeti háttér: Az első aradi Szentháromság-szobrot 1751-ben szentelték fel, majd 1853-ban újították meg. A homokkőből készült barokk stílusú műalkotás a 20. század elejére igen rossz állapotba került, ezért az új szobor állítására a város törvényhatósági bizottsága tagjaiból bizottságot alapítottak. A szoborbizottság a város közgyűlése elé terjesztette az ügyet, majd pályázatot hirdetett az új szoborra és annak kivitelezésére.

Leírás: Votiv-szobor, a 18. századi pestisjárványok emlékére. Az eredeti fogadalmi szobor helyett állították.

Alkotó: Róna József (sz. Rozner, 1861–1939) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: Arad, színház előtti tér, 1901, szentháromság napján.

Mai állapot, utóélet: A rendszerváltozás után, 1962-ben lebontották, a bronzalakoknak a közeli minorita templom előcsarnoka adott menedéket 2007-ig. Az eredeti konszokrációs tábla nem került vissza az obeliszkre. Azt a lebontáskor egy Arad-közeli falu templomába menekítették és a miséző(oltár) asztalt alakították ki belőle. Ott szolgál ma is. A felújítást Kocsis Rudolf szobrászművész végezte el. 2007-ben az emlékmű visszakerült egykori helyére, a színház elé.

24. Arad. Szerdahelyi Kálmán szobra

Történeti háttér: Szerdahelyi a 19. század egyik meghatározó színésze-gyénisége volt, egyaránt jól alakított jellem szerepeket, drámai hő-söket és klasszikus operett bonvivánokat.

Leírás: Mellszobor.

Alkotó: Aradi Zsigmond (sz. Landshut, 1839–1899) aradi szobrász.

Felavatás helye és ideje: A színház előcsarnoka.

Mai állapot, utóélet: Az impériumváltást követő években távolították el.

25. Arad. Színészek emléktáblája

Történeti háttér: Aradon fellépett jeles román, magyar, német színészek (Déryné Széppataki Róza, Trauman, Pascaly és Matei Millo) emlékére állították.

Leírás: Márvány emléktábla, román nyelvű.

Felavatás helye és ideje: A régi színház falán, a kommunista időben.

Mai állapot, utóélet: Az épület felújításakor, az 1980-as években eltávo-lították.

26. Arad. Vásárhelyi László emléktáblája

Történeti háttér: Vásárhelyi László rövid ideig Arad országgyűlési kép-viselője volt. Tagja volt a Kölcsey Egyesület monográfia-bizottságának Arad megye részéről, s az elsők között adakozott a Szabadság-szobor-ra. Kezdetől fogva tagja volt az 1875–1877 között felépített Arad-Kö-

rösvölgyi Vasút igazgatóságának. Ahhoz a családhoz tartozott, amely 1873-ban minden jogfenntartás nélkül felajánlotta értékes könyvtárát az aradi líceumnak, s ez lett később a Kölcsey Könyvtár egyik alapgyűjteménye.⁵⁴

Felavatás ideje: 1904.

Mai állapot, utóélet: Nem létezik.

27. Arad. Vértanúk obeliszkje

Történeti háttér: Négy tábornokot 1849. október 6-án hajnalban lőttek agyon az aradi vár 6. számú kapujának közelében, kilencet pedig felakasztottak a vársáncon kívül. Az osztrák várparancsnok nem engedte a kivégzettek keresztényi módon történő elhantolását, mondván, hogy „a katona ott pihenjen, ahol elesett”. A vértanú tábornokok közül 11 földi maradványait 1974-ben, a kivégzés 125. évfordulóján helyezték el az obeliszk talpazatában kialakított kriptában. Akkor hozták Aradra Borosjenőből Leiningen Westerburg Károly, Mácsáról Damjanich János és Lahner György maradványait. Kiss Ernőt a délvidéki Eleméren, Dessewffy Arisztidet pedig a felvidéki Margonyán temették újra évtizedekkel korábban, családjaik kérésére. A többiek csontjait és a bitófák darabjait az 1930-as években folytatott ásatások során találták meg.

Az Aradi Honvédegyelet 1871-ben felállított egy terméskőből készült emlékoszlopot a kivégzés vélt helyszínén. 1874-ben a vesztőhelyi emlékoszlopot megmagasították egy gúla alakú oszloppal. 1881-ben közadakozásból az emlékoszlopot egy obeliszkre cserélték ki. Az első felirat a lábazati részen, a lépcsővel szemben található, 1881-ben készült, magyar nyelven. Fölötte évszám: 1881. október 6-án. A vértanúk román és magyar nyelvű emléktábláját 1974. október 6-án, a kivégzések 125. évfordulóján leplezték le.

Leírás: Az emlékmű egy mesterséges domb tetején álló obeliszk. Egyik oldalán az 1849. október 6. dátum szerepel, a többi oldalon a tizenhárom aradi vértanú neve, kivégzésük sorrendjében. Az emlékmű a vár közelében van, a 13 Vértanú téren (Piața 13 Martiri), a közvetlen kö-

⁵⁴ Ujj 2003, i.m.

zelében méltatlan módon sportpályákat alakítottak ki, és a lépcsőket olykor lelátóként használják.

Felavatás helye: Mai nevén: a 13 Vértanú téren. A fölállítás után ötven évvel a helyszín azonosítása korrekcióra szorult. Az 1932. évi ásátások során sikerült megtalálni azon főtisztek maradványait, akiket a bitófák tövébe temettek el. A kivégzés tényleges helye eszerint a Maros egyik hídjától 250 méterre, több száz méterrel közelebb volt, mint az obeliszk.

Mai állapot, utóélet: Az obeliszk többszöri átalakulás után kapta meg mai alakját.

28. Borossebes. Millenniumi emlékoszlop

Történelmi háttér: Magyarország fennállásának ezredik (millenniumi) évfordulója alkalmából ünnepségsorozatot tartottak országszerte. Az ünnepségek keretében rendezvények mellett emlékjeleket állítottak.

Felavatás helye és ideje: Borossebes, Wenckheim tér, 1896.

Mai állapot: A helyi román hatóságok úgy oldották meg a számukra zavaró kérdést, hogy a millennium tiszteletére emelt magyar emlékművet elköltöztették eredeti helyéről, majd átalakították első világháborús emlékművé, román nyelvű felirattal.

29. Menyháza. Czárán Gyula emlékmű

Történelmi háttér: Czárán Gyulát a természetjárás apostolának nevezték, 1847-ben az Arad megyei Seprősön született, középiskolai tanulmányait Aradon és Pozsonyban végezte. Budapesten, majd Bécsben végzett jogi tanulmányokat, de betegség miatt hazaköltözött. Az 1880-as évektől kezdett ismerkedni a Codru Moma hegységgel, majd Menyházára költözött. Czárán Gyula jelölte ki a Nyugati Érchegységben a legvadregényesebb részeken áthaladó ösvények nyomvonalait. A barlangok, szurdokvölgyek, sziklaalakzatok, zsombolyok, vízesések, búvópatakok, vízkitörések mindig a legjobb szögből tűntek elő. 1895-től tagja lett az Erdélyi Kárpát Egyesületnek.⁵⁵

⁵⁵ Uo.

Leírás: Egyetlen hatalmas kőből készített emlékmű, az emlékmű márványtáblájára Czárán Gyula nevét vésték.

Felavatás ideje és helye: Menyháza, 1906. augusztus 19.

Mai állapot: Az emlékmű ma is áll, a táblát eltávolították a talapzatról.

30. Pécska. *Nepomuki Szent János szobor*

Történeti háttér: Az 1773-ra datált alkotás eleve köztéri szobornak készült.

Leírás: Festett homokkő szobor.

Felavatás ideje és helye: 1773, a pécskai Kaszinó előtti téren.

Mai helyzet: 1949-ben a községi hatóságok felszólítására távolították el a térről és helyezték át mai helyére, a katolikus templom szomszédságába.

31. Radna. *II. József emlékmű*

Történeti háttér: II. József 1768. április 25-én érkezett Radnára, a kolostor dombjáról háromnegyed órán keresztül gyönyörködött a Zaránd hegység és a Bánsági dombok közül a síkságra kilépő Maros völgyének látványában.

Felavatás ideje és helye: Az obeliszket 1776. július 30-án állították az úgynevezett Császár-halmon, az eseményre Schleichart Bernát radnai szerzetes alkalmi verset is írt.

Utóélete: Valamikor az impériumváltás után ledöntötték, darabjai ott hevernek ma is a dombon, a dús növényzetben.

32. Radna. *Kossuth-emléktábla*

Történeti háttér: Kossuth Lajos az orosz beavatkozást követő katonai fordulat után, 1848. augusztus 11-én, Aradon a polgári és katonai hatalmat átadta Görgey Artúrnak. Miután az Arad megyei Máriaradnán búcsút vett családjától, kíséretével együtt Törökországba menekült. A búcsúra Ternajgó József máriaradnai gyógyszertárának épületében

került sor, az eseményt az épület falán elhelyezett márvány emléktábla örökítette meg.

Leírás: A tábla szövege: „Ebben a házban búcsúzott el KOSSUTH LAJOS családjától 1849. augusztus havában.”

Felavató helye és ideje: Máriaradna, 1902.

Mai állapot: Száz éven át senkit nem zavart a tábla, de 2019 februárjában román nemzeti lobogóval takarta el a ház mai tulajdonosa – amit később eltávolított.

33. Radna. Ferenc Ferdinánd emléktábla

Történelmi háttér: Osztrák főherceg, 1896-ban édesapja, Károly Lajos főherceg halála után lett az Osztrák-magyar Monarchia trónörököse, majd Ferenc József császár katonai helyettesének is megtette. Elképzelései között szerepelt a dualista monarchia átszervezése, a magyar önállóság korlátozásával, a nemzetiségek jogainak kiszélesítésével. A délszlávok kérdésének megoldását csak a Monarchián belül képzelte el. 1914. június 28-án feleségével, Chotek Zsófiával együtt gyilkos merénylet áldozata lett Sarajevóban.

Leírás: A Ferenc Ferdinándot és feleségét, Chotek Zsófiát ábrázoló fém dombormű, közötté a márványtábla: „E házban szállt meg 1903.szept. 6-án FERENC FERDINÁND trónörökös és neje.”

Utóélete: A márványtábla eredetileg a ház utcai frontján volt, az 1990-es években tette át a ház gazdája a ház udvari falára.

34. Soborsin. Erzsébet királyné emlékmű

Történelmi háttér: Lásd az aradi Erzsébet-szobornál.

Leírás: Erzsébet királyné emlékoszlopa három méter magas márvány obeliszk, a közepén helyezték el üveg alatt R. Hirsch Nelli róla festett képét.

Felavató helye és ideje: Soborsin központjában, 1899-ben Erzsébet-napon. Az ünnepség istentisztelettel kezdődött, majd magyarul és románul.

nul tartottak beszédeket, hangsúlyozva Erzsébet királyné emlékének fontosságát és az ünnep jelentőségét.

Mai állapot: Az emlékmű helyén ma a román hősök emlékoszlopa áll.

4.2 Krassó-Szörény megye

A mai Krassó-Szörény megyének nem része a Duna Kazán-szorosi szakasza és Orsova sem. Mivel ezek a részek is a történelmi Bánsághoz tartoztak, s mivel több fontos emlékjel létezett e helyeken – szerepelnek az összeállításban.

1. Boksánbánya (Németboksán). Honvédszobor

Történelmi háttér: A városvezetés 1907-ben elhatározta, hogy szobrot állítanak a szabadságért életüket áldozó helyi hősök emlékének.

Leírás: Három kötömbből kifaragott, kétalakos szobor, 2,5 m-es talapzaton, ezen az évszám: 1848-1849.

Alkotó: Füredi Richárd (sz. Führer, 1873–1947) budapesti szobrász.

Felállítás helye és ideje: A főtéren, 1910. nov. 13.

Utóélete: Az 1920-as években a hivatalosságok felkérték Bottlik Tibor (1884–1974) boksáni szobrászt, faragja át a szobrot a román katona emlékművévé. Erre nem volt hajlandó, a szobrot a talapzatról eltávolították, miután az 1930-as évek végén Bottlik Tibor elkészítette a kért emlékművet. A lebontott honvédszobor egy darabja 1999-ben előkerült egy kőfaragó műhelyéből, azóta a katolikus templom kertjében őrzik.

2. Boksánbánya (Németboksán). Forradalmárok obeliszkje

Történelmi háttér: Mivel a forradalmi kormány a dél-bánsági vasműveket utasította, hogy termelésüket állítsák a forradalom szolgálatába, a császári erők támadást indítottak Resicabánya, Németboksán, Szászabánya ellen. Ezeket a forradalmárok visszaverték. Németboksán közössége a hősei és elesettei előtt emlékoszlop állításával tisztelgett.

Felállítás helye és ideje: Az első emlékjelet 1875-ben állították, az obeliszket 1910-ben elvitték a főter Resicabánya felöli részére, hogy helyet kapjon az új honvédszobor.

Utóélete: 1923-ban a hatóságok utasítására az obeliszket a temető egyik sarkába került. 1995-ben a temetőben központi helyre vitték az obeliszket, felújították (az RMDSZ közreműködésével) és egy pótlap került rá, ezen négy évszám (1848, 1918, 1945, 1989) és egy szó: PAX.

3. Boksánbánya. I. G. Duca szobor

Történeti háttér: Ion. Gh. Duca (1879–1933) román liberális politikus, 1922 után több rendben miniszter, 1933-ban Románia miniszterelnöke. Fellépett az 1927-ben színre lépett Vasgárda, szélsőségesen nacionalista (zsidó- és magyarellenes) mozgalom ellen, ezért 1933. december 20-án Sinaia városban a mozgalom utasítására meggyilkolták. Az országban több városban emeltek szobrot a tiszteletére. Teodorescu idézett munkájának jegyzetanyagában szerepel a boksánbányai szobor is – más forrást nem találtam.

Leírás: 2,2 méter magas szobor. A talapzaton a szöveg: „*Acest bust s-a ridicat de către administrația plasei Bocșa Montană în amintirea marelui român I. G. DUCA.*” Magyar fordítás: „Ezt a büsztöt Boksa járás közigazgatása emelte I. G. DUCA nagy román [államférfi] emlékére.”

Felavatás ideje: 1934.

Utóélete: 1940-ben, a fasiszta Ion Antonescu miniszterelnökké történt kinevezése után a Duca-szobrokat mindenhol el kellett távolítani.

4. Herkulesfürdő. Erzsébet királyné szobor

Történeti háttér: Általános, lásd. Arad 18. pont. Erzsébet királyné viszonylag gyakori vendég volt Herkulesfürdőn, kedvenc tartózkodási helye volt. Nevét villa is viselte, pontosabban a Tatártzy villát nevezték később Erzsébet villának. Ez lett 1948 után a fürdőváros kultúrháza és itt működött a könyvtár is.

Leírás: Egészalakos márványszobor, miként a karánsebesi, nem udvari díszöltözetben, hanem egyszerű ruhában ábrázolja a királynét. A talpazatra csak annyi került: ERZSÉBET.

Alkotó: Horvay János (sz. Hoppl, 1874 – 1944) budapesti szobrász.

Felavatás helye: Herkulesfürdő központi terén, a Tatártzy (Erzsébet) villa előtt.

Mai helyzete, utóélete: 1921-ban még megvolt, a világháborúk közötti időben tüntették el.

5. Herkulesfürdő. Királyok találkozásának emléktáblája

Történeti háttér: Az Al-Duna, a Kazán-szoros szabályozásával kialakított vízi utat 1896. szept. 27-én avatták fel, I. Ferenc József osztrák császár és magyar király, I. Károly román király és I. Sándor szerb király jelenlétében. Az avatást követően a hivatalosságok Herkulesfürdőre utaztak, itt szolgálták fel számukra a díszebédet. A diplomáciai és gazdaságtörténeti eseményt emléktáblával jelölték meg.

Leírás: Neoklasszicista keretbe helyezett gránit táblára a következő szöveget írták: „I. Ferencz József / dicsőséges uralkodó királyunk / ő cs. és k. felségének és felséges vendégeinek / I. Károly Románia királya / I. Sándor Szerbia királya / A Magyarország ezeréves fennállásának emlékére rendezett ünnepélyek során / a Dunai Vaskapu Csatorna megnyitása alkalmából / 1896 évi szeptember hó / 27-én Herkulesfürdőn tett legmagasabb látogatása emlékére.”

Felavatás helye: A Cserna völgye jobb oldalán, sziklafalon.

Mai helyzet, utóélete: Hosszú ideig átvészelte a történelem viharait. 1993-ban ismeretlen tettesek leszerelték és eltüntették. Egyes emlékezők szerint a magas sziklafalról daruval emelték le a súlyos táblát.⁵⁶ (Közismert, ugye, hogy ismeretlen tettesek daruval szoktak felszerelkezni, ha szikláról kerekedik kedvük ellopni egy gránittáblát.)

⁵⁶ Szekernyés 2013, *i.m.*

6. *Karánsebes. Erzsébet királyné szobor*

Történeti háttér: Általános szempontok – lásd Arad megye 9. tétel. A királyné kezelésre többször jött Herkules- meg a közeli Marillafüldőre, sokan találkoztak vele, népszerű volt.

Leírás: Fehér egészalakos márvány mellszobor. A szobor egyedi, nem a „megszokott” koronázási díszben ábrázolja a királynét. Rajta a felírás: ERZSÉBET.

Alkotó: Horvay János (sz. Hoppl, 1874 – 1944) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: Drăgălina tér 2. sz., 1901.

Mai állapot, utóélet: A szobrot előbb áthelyezték. A ledöntés és rongálás a szovjet hadsereg átvonulása alatt történt 1944-1945-ben, ekkor a szobortöredékeket ismeretlen helyen temették el.⁵⁷ Egy véletlen folytán 2000-ben előkerültek ezek a töredékek: a fatemplom közelében történt ásatáson egy tanár bukkant rá a márványdarabokra. A múzeum szándékában áll az emlékművet helyreállítani.⁵⁸

7. *Karánsebes. Ferenc József emlékműve*

Történelmi háttér: Az uralkodó általános elfogadását jelentő emlékjelek az 1900-as évek elején mind gyakoribbak voltak.

Leírás: Impozáns, egészalakos szobor, két fekvő oroszlán által közrefogott, magyar címerrel díszített oszlop előtt.

Alkotók: Tervező Fadrusz János (1858–1903) budapesti szobrász, kivitelező Rollinger Gaál Rezső szobrász.

Felavatás helye és ideje: Karánsebes, a mai Racovița utcában, 1906. okt. 7-én.

Utóélete: Az impériumváltás után a szobrot eltávolították, ez ellen a helyi román értelmiség tiltakozott. Az emlékmű többi részét megőrzik.

⁵⁷ Megjegyzés: a már idézett Teodorescu dolgozatában azt állítja, hogy a szobrot a helyi románság elutasító magatartása miatt kellett lebontani. Ha tájékozódik, 2006-ban készült dolgozatában meg kellett volna említenie, hogy a szobor részei előkerültek és hogy a helyi múzeum tervezi az újrafelállítást.

⁵⁸ Forrás: <https://www.kozterkep.hu/13404/erzsebet-kiralyne>, letöltés ideje: 2020.10.05.

1924-ben egy, a karánsebesi önkéntes tűzoltók raktárában végzett katonai ellenőrzés felfedezte az ott őrzött 2,75 m magas bronzszobrot. A hadsereg Bukarestbe akarta szállíttatni és beolvasztani, illetve később ebből a bronzból akarták felállítani I. Ferdinánd szobrát ugyanarra a talapzatra. A városvezetés ezt különböző módszerekkel elszabotálta. Időt húztak, majd 1930-ban az akkor működő ideiglenes bizottság határozatban mondta ki, hogy a város nem mond le a szoborról, ami különleges művészi érték, hiszen Fadrusz tervezte és Rollinger kivitelezte. 1931-ben még a tűzoltó raktárban volt. Talapzatán 1943 óta Ion Drăgălina tábornok szobra áll.

8. Oravicabánya. Erzsébet királyné emléktábla

Történelmi háttér: 1880-as években Erzsébet királyné több alkalommal jött kezelési céllal Herkulesfürdőre. Innen, nem hivatalosan, többször elutaztak, szűkebb kísérettel, az Oravica melletti Marillafürdőre, állandóan vele volt udvarhölgye, Sztáray Irma. Utóbbi nagybátyja, Hoffenreich Móric orvosként dolgozott Marillán, és a csodás levegőjű vidéken felügyelte a királyné egészségi állapotát.

Leírás: „Az Oravicabányáról Anina felé vezető régi út mentén, nem messze Marillától, a Lup erdészház mellett, sűrű fenyők közt, egy sziklát láthatunk, Marilla felől jövet, az út bal oldalán. A sziklán egy évszám: 1899, és egy kőtábla helye. [...] Emlékművet emeltek az erdő közepén, a sziklába erősített márványtáblára ez volt bevésve: ERZSÉBET KIRÁLYNÉ / hálás kegyeletének emlékére / hódolatteljes ragaszkodással, / ültette a Szabadalmazott Osztrák-Magyar Államvasúti Társaság erdészete. / 1899. Az ültetett szó a szikla körüli fenyvesre vonatkozott, melynek szép példányait ma is megcsodálhatjuk. A márványtáblát 1918 után leverték és ma már csak a szikla áll ott, elhagyva és elfeledve.”⁵⁹

Alkotó: Alexander Liuba (1875–1906) helyi szobrász.

Felavatás ideje: 1899.

⁵⁹ Gálfy Gyula: Magyar vonatkozású emlékek Oravicabányán és vidékén. *Művelődés* 1998/2., 19.

Utóélete: Az 1920-as években a feliratos emléktáblát összetörik. Krassó-Szörény megye prefektusa kezdeményezte az emlékmű kijavítását, behozatták a sziklát Oravicára, és 2004-ben felállították a római katolikus templom előtt. Újabb emléktábla került az idő által megkoptatott köre. Az új szöveg román és német nyelvű.

9. Oravicabánya, Ponyáskatelep. Ormós Zsigmond emléktábla

Történelmi háttér: A kultúrintézmények sorát alapító politikus, közhivatalnok, szépíró, műgyűjtő és művészettörténész, akadémikus csicséri Ormós Zsigmond (1813–1894) Bánság meghatározó személyisége, gyakran töltötte nyári szabadságát Ponyáskán, Oravicabányán.

Leírás: Nincs róla kép. Gálfy Gyula: az Oravicabánya melletti „Ponyászka a Stájerlak-Bozovics műüttől nem messze, egy festői völgyben helyezkedik el. A múlt század végén néhány szép nyaralóból, erdészlakból és vendéglőből állt, egy szépen gondozott parktól övezve. A Ponyáskához vezető kocsitút mentén lévő forrást szépen kiépítették és Ormós forrásnak nevezték el, melyet Ormós Zsigmondnak egy 40x40 cm-es rézdomborműve díszített, ez alá pedig egy feliratos táblát helyeztek el.” Talán a „Délvidéki Kárpát-Egyesület készítette az emlékművet, tán a főispán látogatása alkalmával.”⁶⁰

Alkotó Kugler Pál Ferenc (1836–1875) budapesti szobrász.

Felavatás ideje: 1880 után.

Utóélet: A világháborúk között a táblát és emlékművet leverték. A dombormű Révai nevű erdészmérnökhöz került, családja őrizte, akinek fia Gálfy Gyulának adományozta. Gálfy nyugdíjasként Temesvárra költözött, és a domborművet átadta a temesvári Ormós Zsigmond Társaság vezetőjének, dr. Matekovits Györgynek, aki tovább adta a temesvári múzeumnak, azóta nincs hír róla – nincs kiállítva.

⁶⁰ Uo.

10. Orsova. Rákóczi-emléktábla

Történeti háttér: A Rákóczi-féle felkelés, a kuruc-labanc háború törökországi emigrációban elhunyt vezetőinek és kísérőinek hamvait 1906-ban hozták haza Rodostóból Kassára. Az Al-Duna menti Orsova volt az első hely, ahol a hamvakat szállító konvoj magyar földre lépett. Ennek emlékét örökítették meg a város vezetői és magyar fiataljai.⁶¹

Leírás: Gránitból készült felíratos obeliszk.

Alkotó: Gerenday Béla (1863–1936) budapesti szobrász.

Felavatás ideje: 1907.

Utóélete: Ismeretlen körülmények között tűnt el, feltehetően még azelőtt, hogy a Vaskapu I vízi erőmű megépítése miatt Orsova óvárosa 1971-ben víz alá került.

11. Orsova. Magyar korona kápolna

Történeti háttér: 1849. augusztus 17-én forradalmárokkal együtt elhagyta Magyarországot Kossuth Lajos. Kíséretéből Szemere Bertalan a Cserna torkolata alatt emelkedő Allion-hegy tövében, a Habsburg és az Ottomán Birodalom közötti senki földjén ásta el a magyar a koronát és a koronázási jelvényeket. Éveken át tartó kereséssel, 1853. szeptember 8-án megtalálták a kegytárgyakat tartalmazó ládát, benne Szent István király palástja alatt bársonytokban elrozsdásodva a koronázási kard. A láda jobb alsó sarkában volt a szent korona, bőrrel bevont tokban, mely széthullott a nedvességtől. A korona néhány letört követ nem számítva ép volt, bélése elrothadt, miként a többi kincs állaga is igen rossz volt. A koronázási ékszereket pompával Budára majd Bécsbe szállították. Végül Budára kerültek megőrzésre. A király hálából emlékkápolnát építtetett a megtalálás helyén.

Felavatás ideje: 1901.

Mai helyzet, utóélete: A vaskapui vízlépcső megépítésével Orsova régi része víz alá került, a kápolnát felrobbantották.

⁶¹ Murádin 2008, i.m.

12. *Ruszkabánya. Maderspach Franciska emlékmű*

Történeti háttér: Maderspach Károly kohómérnök, Maderspach Ferenc honvéd alezredes bátyja, feleségével Buchwald Franciskával együtt, lelkes híve volt az 48-as szabadságharcnak. Vasgyáruk fegyverekkel és ágyúgolyókkal látta el a magyar honvéd-sereget. Megfordult ott-honukban Bem József, Kmety György és Guyon Richárd is. A császári csapatok ezt nem hagyták megtorlás nélkül. Amikor 1849. augusztus 22-én bevonultak Ruszkabányára, koholt vád alapján Buchwald Franciskát a falu főterén, tárgyalás és ítélet nélkül, félmeztelenre vetköztetve nyilvánosan megvesszőztették, majd börtönbe zárták. A férj, szegényében, öngyilkos lett. A feleség 1880-ben halt meg.

Leírás: A két Maderspach-fió emlékművet emeltek Maderspachné Buchwald Franciska tiszteletére a ruszkabányi Mozsár-hegyen, meggyőződésük szerint azon a helyen, ahol férje önkezével vetett véget életének. A „görög oszlopok közé fogott baldachin formájú” emlékműre a következő szavakat vésték: „Vándor állj meg! És emelj kalapot! Mert ez a hely Maderspachné Golgotája!”

Alkotó: Az emlékmű életnagyságú büsztje egy eredetileg Ferenczy István (1792–1856) által megmintázott gipszszobor alapján készült, melyet a művész a családi hagyomány szerint 1840 táján készített hálából azért, amiért segítségükkel találta meg a kiváló ruszkicai márványt, amelyből később számos gyönyörű szobrot készített.

Felavatás ideje: 1909. okt. 10.

Utóélete: Az 1920-as években az emlékművet megrongálták, eltávolították róla a mellszobrot és a feliratot. Az emlékmű többi részét áthelyezték a falu központjába, a római katolikus templom mellé, ahol 1933-ban az első világháború hőseinek névsorát tartalmazó márványtáblát helyeztek rá. A névsort később a második világháborúban elesettek neveivel egészítették ki.

13. Ruszabánya. Maderspach-obelisz

Történelmi háttér: Közadakozásból emlékművet emeltek azon a helyen, ahol Maderspach Franciskát megvesszőzték.

Leírás: Terméskőből épített emlékoszlop.

Felavatás helye és ideje: A Szabadságfa tisztáson, 1909. okt. 10.

Utóélete: Az impériumváltás követően azonnal ledöntötték az obeliszket, majd egy karakter nélküli emlékművet állítottak a helyébe.

14. Vaskapu. Széchenyi István emléktábla

Történelmi háttér: A Kazán-szoros egy több szakaszból álló, 134 kilométer hosszú szoros, szurdokvölgy része. Az Al-Duna e kritikus szakaszán a vízjárási viszonyok kritikusok voltak, a mederben számtalan szikla és zátony akadályozta a haladást. Az Al-Duna szabályozásának gondolatát Széchenyi István vetette fel, 1830-ban szakértők társaságában végig utazta a zátonyokban bővelkedő két Kazán-szorost és a Vaskaput. Vásárhelyi Pál tervei alapján 1834-ben megkezdődött a komplex építkezés. A folyószabályozás kérdése az 1870-es években került ismét napirendre némi diplomáciai huzavona után, mivel a hajóút megépítését főleg az Osztrák-Magyar Monarchia tartotta fontosnak, a földrajzilag érintett Románia és Szerbia nem. A munkát 1896-ban adták át, a Vaskapunál elkészült hajózóúttal a 152 napos hajózási időny 290 napra bővült. Széchenyi tiszteletére először 1885-ben állítottak emléket, de az a folyam vaskapui szabályozásával mélyen a víz alá került.

Leírás: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a Nagy-Kazán-szorosban a sziklafal egy részét simára csiszoltatta és a következő szöveget vészték a falra: „SZÉCHENYI emlékének / A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet / MDCCCLXXXV.”

Tervező: Alpár Ignác (sz. Schöckl, 1855–1928) budapesti építész.

Felavatás ideje: 1885.

Utóélet: A szikla feliratozott része a Vaskapu I. vízerőműrendszer megépítésekor, a Duna több mint 30 méterrel történt felduzzasztása után víz alá került. A Duna szerbiai oldalán lévő Traianus tábla is víz alá

került, de ezt a szerb építők kiemelték és 40 méterrel magasabban újra rögzítették.

Az utóbbi években lelkes budapesti hajósok több ízben is (legutóbb 2005-ben a Gr. Széchenyi Ödön Magyar Hajózási és Yacht Egylet) kihelyezték az eredeti szöveggel megegyező táblát, azonban ezek mindannyiszor nyomtalanul eltűntek. 2018. május 26-án egyházi személyek, román, magyarországi és bánági magyar hivatalosságok, továbbá támogatók jelenlétében került sor az új emléktábla felavatására, Az új táblát a Magyar Hajózásért Egyesület állította.

15. Vaskapu, Zajkány. Hunyadi-emlékoszlop

Történeti háttér: Az Erdélyi Vaskapunál, Hátszegtől keletre 1442-ben Hunyadi János fényes győzelmet aratott a sokszoros túlerőben támadó török sereg ellen. Ennek emlékére emelték a millenniumi ünnepek idején a hágó nyílásánál fekvő Zajkány falu közelében az emlékoszlopot.

Leírás: Négyméteres öntöttvasból készült buzogány. Rajta Hunyadi címere és felirat: „Hunyadi János tizenötezer vitézével, az 1442-iki szeptember 6-án e szorosban verte szét Sehameddin beglerbégnek Erdélybe nyomuló nyolcvanezer főnyi hadseregét. A dicső fegyvertény örök emlékéül állíttatá ez oszlopot Hunyadvármegye közönsége a honfoglalás ezredik évében.”

Alkotó: Tervezte Márkus (Markup) Ferenc, a vajdahunyadi vasgyár főmérnöke.

Felavatás helye és ideje: Vámoszajkány magaslat, 1896. szept. 6.

Mai helyzet, utóélet: A Déli-Kárpátok hágóiban ugyanebben az időben még öt hasonló emlékművet emeltek. Az impériumváltás után valamennyit elpusztították. Az utolsó előtti, a Vulkán város fölötti hágóban, az 1960-as évek közepén rombolták le.

1992. jún. 22-én „ismeretlen” tettesek nehéz erőgépek igénybevételével ledöntötték a Hunyadi-emlékművet, buzogányát eltüntették. Egy évre rá az osztrói tóból kihalászták a vasbuzogányt, és a várhelyi (Sarmizegetusa) múzeumba vitték. Innen 1994 novemberében a vasbuzogány

végleg eltűnt. 2003 áprilisában az emlékmű még a helyszínen megmaradt darabjai is eltűntek, az emlékmű talapzatát elbontották.⁶²

4.3 Temes megye

A mai Temes megye települései szerepelnek az összeállításban, annak ellenére, hogy a mai megye területe az idők során volt Temes, illetve Torontál megye is. A részletek elemzésünk vonatkozásában nem fontosak.

1. Báziás. Kossuth-emléktábla

Leírás: Fénykép bizonyítja, hogy a Báziás nevű kis faluban, a Duna romániai szakaszának első településén Kossuth-emléktáblát állítottak fel a magyar királyi államvasutak alkalmazottai. Más dokumentumot nem sikerült feltárni.

Felavatás ideje: 1912.

Mai állapot: Nem létezik, a lebontás körülményei ismeretlenek.

2. Buziásfürdő. Deák Ferenc pihenője

Történeti háttér: 1840-ben kezdték el a buziási ásványvíz palackozását, az 1850-es években szállodák és fürdők épültek, megkezdődött a hidrotériás kezelés. A kor sok jelentős politikusa felkereste a fürdőt, többek között Deák Ferenc, akin a kiegyezés után betegsége mindinkább elhatalmasodott. 1868-ban hat hónapot töltött el a fürdőhelyen, 1869-ben is kezeltette itt magát. Számára egy kőpadot (pihenőt) készítettek. *Leírás:* Enyhén félkörbe hajló díszes mészkőpad. Rajta felirat: „DEÁK FERENCZ pihenője MDCCCLXIX.”

Alkotó: Tervezte Kolbenheyer Ferenc (1841–1881) építész, kivitelezte Seenger Béla (?–1905) budapesti szobrász, kőfaragó.

⁶² Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Vaskapu-h%C3%A1g%C3%B3>, letöltés ideje: 2020.10.05.

Felavatás helye és ideje: Buziásfürdő díszparkjában, a József forrással szemben, 1869.

Mai állapot, utóélet: 1988-ban a román diktátor és felesége a fürdővárosban járt, a feleség felfigyelt a padra és a magyar felirat idegessé tette: tüntessék el – fakadt ki. Ez azonnal megtörtént. Sokáig nem tudták, merre lehet a kőpad, míg 2000-ben maradványai előkerültek a város személteléről. Ekkor már folytak a pad (túlméretezett) másának elkészítési munkálatai, ezt 2003. október 29-én avatták fel a református imaház udvarán, itt oldalt felállították az eredeti pad megmentett darabjait is. Napjainkban van, aki Nicolae Iorga (jeles román történész, politikus – aki valóban járt itt) padjaként említi.⁶³

3. Buziásfürdő. Trefort Ágoston szobor

Történeti háttér: A fürdő és a település fejlesztéséért sokat tett Trefort Ágoston előbb gazdasági ügyekért felelős, majd vallás- és közoktatási miniszter. A helyi közösség közadakozásból emelte a szobrot a hála jeléül, még életében.

Leírás: Magas talpazaton bronz mellszobor.

Alkotó: Huszár Adolf (1843–1885) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: A fürdőhely díszparkjában, szemben Deák Ferenc kőpadjával (pihenőjével), 1883 nyarán.

Utóélete: 1919 nyarán ledöntötték. 2001-ben civil kezdeményezésre új szobrot (készítette Jecza Péter) állítottak, a fürdőt átszelő főút mentén, a református imaház elé. Trefort eredeti szobra helyén ma egy Mihai Eminescu szobor áll.

4. Csákova. Erzsébet királyné szobor

Történeti háttér: A község Erzsébet-szobrot állított fel 1899-ben az Erzsébet királyné emlékére létesített ligetben, a főtér jobb oldalán van a

⁶³ Liana Păun: Istoria stațiunii Buziaș și a primului ștrand cu apă minerală din Europa. *PressAlert.ro*, letöltés helye: <https://www.pressalert.ro/2014/06/istoria-unei-comori-uitate/>, letöltés ideje: 2020.10.05.

községháza, előtte az Erzsébet-liget, (*Budapest Negyed* 2006. Nyár, 52. szám).

Mai helyzet: Nincs további információ.

5. Csákova. *Millenniumi-emlékoszlop*

Történeti háttér: A millenniumi megemlékezések ünneppsorozatának a keretében emelték (Murádin 2008).

Felavatás: 1896. május.

Utóélete: 1919 után lerombolták, nincs további információ.

6. Detta. *Kratzer Antal szobra*

Történeti háttér: Kratzer Antal (1824–1899) községi bíró (és mészáros) helyben parkot alakított ki és ezt átadta a helyi közösségnek. Emlékére a parkban szobrot állítottak.

Leírás: Három méter magas emlékmű, mészkö talapzat, rajta a mellszobor.

Alkotó: Trampist Keresztély verseci szobrász.

Felavatás helye és ideje: A községi parkban, 1904. szeptember 25.

Mai állapot, utóélete: Egyes források szerint a szovjet csapatok 1945-ös bevonulásakor, mások szerint a Tito-ellenesség 1950-es éveiben a szobrot ledöntötték és parkon átfolyó patakba dobták. A meghagyott talapzatra egy halászfű (lány: Diána?) szobrát állították (Szekernyés 2013). Detta polgármesteri hivatala 2017-ben új Kratzer-szobrot állíttatott fel a parkban (Aurel Gh. Ardeleanu munkája), a szinte ugyanakkor felállított Ferdinand király-szoborral szemben.

7. Detta. *Millenniumi-emlékoszlop*

Történeti háttér: A Kratzer-féle park bejáratánál millenniumi emlékművet állított fel a helyi közösség.

Leírás: Magas obeliszk, a tetején turulmadárral.

Alkotó: Trampist Keresztély verseci szobrász.

Felavatás ideje: 1903.

Mai helyzet, utóélete: Az obeliszkről 1923-ban lecsiszolták a magyar nyelvű feliratot és helyette felírták az első világháború dettai áldozatainak a nevét. Egy idő után a turulmadár eltűnt az obeliszkről. 1990-es változásokat követően a turulmadár helyére ortodox kőkereszt került.⁶⁴

8. Erzsébetemlék

Történeti háttér: Létezett a múlt század elején Bánságban, a Temesvár-Szeged vasútvonal mentén, Berekszó és Szakálháza között egy megállóhely: Erzsébetemlék, románul Elisabeta. Ahogy a helynév is mutatja, itt Erzsébet királynénak valamilyen emlékhelye volt.⁶⁵ A megállóhely és a település sem létezik, további információt nem sikerült találni.

9. Gyertyámos. 1848-as kereszt

Történeti háttér: A gyertyámosi téglagyár főrésztvényesének (Pető Ignác) kezdeményezésére és támogatásával keresztben végződő obeliszket állítottak annak az 1848. november 3-ai ütközetnek a helyszínén, ahol 19 magyar honvéd lelte halálát.

Felavatás helye és ideje: A falu határában, 1897.

Utóélete: Az idő múlásával az emlékmű tönkrement. Helyi összefogással (Ordódi Árpád kezdeményezésére) az emlékművet helyreállították és 2002. november 3-án újra felavatták.

10. Kiskomlós. Erzsébet-emlékkő

Történeti háttér: 1901-ben a község Erzsébet királyné emlékére emlékkövet állított fel.⁶⁶

Nincs további információ.

⁶⁴ Szekernyés 2013, *i.m.*

⁶⁵ Forrás: <http://erzsebetsisikiralyno.blogspot.com/p/emlekei.html>, letöltés ideje: 2020.10.08.

⁶⁶ Borovszky Samu (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország Vármegyéi sorozat.* Budapest: Országos Monográfiai Társaság, 1912.

11. Lugos. I. G. Duca szobor

Történeti háttér: Általános – lásd Krassó-Szörény megye 3. pont.

Leírás: Magas talpazaton mellszobor, az egész 4,8 méter.

Alkotó: Radu Moga Mânzat (1906–1950) tanár és szobrász.

Felavatás helye és ideje: Központ, 1936.

Utóélet, mai helyzet: Lebontották. Egy mai újságcikk⁶⁷ szerint a kommunisták tüntették el, amit cáfol az, hogy más Duca-szobrokat az 1940-es évek elején kellett eltüntetni, politikai okokból. A helyén állították fel a Szovjet Katona Emlékművét.

12. Lugos. Nepomuki Szent János szobor

Történeti háttér: Általános – lásd Arad 18. pontnál. „A híd mellé, a régi gimnázium akkor még üres terére Nepomuki Szent Jánosnak szobrot emeltek 1776-ban, a Temes mellé: kőszobrot kerítéssel. Ugyanezen helyre 1831-ben Patrubány János új szobrot állíttatott, mely május 10-én benedikáltatott. (Ez a szobor állítólag Daruvárra /Darova/ került.)”

Felállítás helye és ideje: „1866-ban Höcher József buzgó lugosi polgár a felső Temes partra új Nepomuki János kőszobrot állított, mely Hain Miksa által május 21-én benedikáltatott.”⁶⁸

Mai állapot, utóélet: Az 1970-es években – akkor kezdték építeni a városi kultúrház épületét – a hivatalosságok meg akarták semmisíteni, megmentését jelentette, hogy áthelyezték a római katolikus temetőbe.

13. Nagyősz. Franz Touttenuit szobra

Történeti háttér: Franz Touttenuit (1844–1904) egész Bánságban ismert állatgyógyász volt. Halála után a helyi (sváb) közösség hálából szobrot emelt neki.

⁶⁷ Păun, Liana: Clădiri și statui care povestesc istoria orașului Lugoj. *Prof. Dr. Radu Moga Manzat honlapja*. 2016. máj. 23, letöltés helye: www.radumogamanzat.ro, letöltés ideje: 2020.11.18.

⁶⁸ Mindkét idézet: Iványi István: *Lugos rendezett tanácsú város története*. Szabadka: Szerző kiadása. 1907.

Leírás: Mellszobor.

Mai helyzet, utóélete: Egyes vélemények szerint a világháború során sérült meg és tüntették el, mások (W. Konschitzky) szerint a negyvenes évek közepén a faluba jelentős számban települtek be románok az ország minden részéről, akiket zavart a szobor és elpusztították.

14. Nagyszentmiklós. Erzsébet királyné emlékoszlopa

Történeti háttér: Általános: lásd Arad 18. pont. Az Aranka partján Nákó Sándor gróf támogatásával létrejött a díszes népkert. Ennek közepén egy halomra állították az Erzsébet-emlékművet.

Leírás: Az emlékmű sajátos formája egy képeslapon látható, de már borostyán veszi körül, a felirat nem olvasható.

Mai helyzet: Az 1950-es, 1960-as években összetörték, maradványait bedobták az Aranka medrébe.⁶⁹

15. Nagyszentmiklós. Révai Miklós emlékoszlop

Történelmi háttér: Révai Miklós (1750–1807) korának legnagyobb nyelv-tudósa, egyetemi tanár Nagyszentmiklós szülötte. Állította a Torontál-megyei Magyar Közművelődési Egyesület és a Délmagyarországi Tanító-Egyesület nemes lelkű adakozók hozzájárulásával.

Leírás: Az obeliszk szürke gránitból készült, az elején egy szép bronz dombormű a tudós profil arcképével és növényi díszítéssel. Alul vésett név, évszám és oldalain idézet olvasható. Az oszloptest két másik oldala szintén el van látva vésetekkel. Az egyiken Révai saját szavai: „Ha valaha a megújult haza tisztelni fogja nyelve fenntartásáért eget szenvedett mártírjait, már előre vigasztalódom benne, hogy engem azoknak számba helyez.” A túlsó oldalon pedig ez a vers volt bevésve: „Kit nem segíté élni nemzeted,
S ki érte őt nyelvében élteted,
Magad szebb jövődre sírodból keléi:
Neved szívünkben mindörökre él!”

⁶⁹ Szekernyés 2013, i.m.

(Forrás: *Vasárnapi Újság*, 1893. szeptember 3.)

Alkotó: a Révai reliefet készítette Holló Barnabás (1865–1917) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: a főutcán (ma Republicii), az egykori piactér közepén, 1893. augusztus 25-án.

Utóélet: 1925-ben az emlékművet átalakították, levették a reliefet (nem tudni, hova került), a lecsiszolt oszlopra Mihai Eminescu szobra került. (Ennek avatásán jelen volt Octavian Goga volt miniszter, a Román Akadémia képviselőjében.)

2007-ben a katolikus templom előcsarnokában táblát helyeztek ki tiszteletére. 2015-ben a város előljárósága szobrot állíttatott tiszteletére (készítette Aurel Gh. Ardeleanu). A talapzaton három nyelven (román, angol, német) ismertető tábla olvasható, magyar szöveg nincs.

16. Sándorháza. Szabadság-obeliszk

Történelmi háttér: A község sváb lakosai megalakították a „Március 15. Egyesület”-et, és hazafias érzelemből egy, az 1848–1849-es szabadságharc emlékét felidéző emlékmű felállításáról döntöttek.

Leírás: A három méter magas márványoszlopon széttárt szárnyú kerecsenyosólyom hirdette a szabadságot.

Felavatás helye és ideje: A templom melletti ligetben, 1911. április 17.

Utóélete: A román hatóságok utasítására 1944 után lebontották.

17. Temesvár. I. G. Duca szobor

Történelmi háttér: Általános – lásd Krassó-Szörény megye 3. pont.

Leírás: Magas talapzaton mellszobor (négy méter magas). Szöveg: „*Omagiu memoriei marelui președinte al Consiliului de Miniștri, căzut în slujba țării. Răpus de o mână criminală în 29 dec. MCMXXXIII, la Sinaia. Cetățenii urbei Timișoara.*” Fordításban: „Tisztelgés a Minisztertanács nagy elnöke előtt, ki az ország szolgálatában esett el. Gyilkos kéz vette életét MCMXXXIII dec. 29-én, Sinaia városban. Temesvár polgárai”.⁷⁰

⁷⁰ Teodorescu 2006, i.m.

Alkotó: Tervezte Cornel Liuba (1880–1953) építész, a szobor Aurel Pop (1879–1960) szatmári szobrász munkája, a talapzatot Kendloffter Károly temesvári kőfaragó készítette.

Felavattás helye és ideje: Az I. G. Duca úton, a Piarista Gimnázium előtti téren, 1936. december 20.

Mai helyzet, utóélete: 1940 után a Vasgárda hatalomra kerülésével, politikai utasításra lebontották.

18. Temesvár. Ferenc József fogadása

Történeti háttér: Az 1872. május 4–10. közötti császárlátogatás emlékét örökíti meg a márvány dombormű, amelyet a Temes megyei törvényhozási testület kezdeményezésére állítottak fel a Vármegyeháza előcsarnokának falán.

Leírás: Nagyméretű, 58x158 cm-es márvány dombormű. Központi alakjai a díszmagyart viselő I. Ferenc József, jobbán Ormós Zsigmond főispán, balján Bonnáz Sándor katolikus püspök.

Alkotó: Kugler Pál Ferenc (1836–1875) budapesti szobrász.

Utóélete: 1920-ig a helyén állt, majd eltávolították. A dombormű a temesvári Szépművészeti Múzeum raktári állományába került.

19. Temesvár. Ferenc József szobor

Történeti háttér: „A király nevenapján szép katonai ünnepély folyt le Temesvárott: felavatták a közös hadsereg gyalogsági hadapródiskolájának új épületét s az intézet kertjében leleplezték a király álló szobrát.” (Vasárnapi Újság, 1902. 41. szám)

Leírás: A hadapródiskola kertjében, mesterséges dombon állt Ferenc József szobra. A szürke márványból emelt három és fél méter magas talapzaton állt a két és fél méter magas bronzszobor, magyar lovassági tábournoki díszben ábrázolta az uralkodót.

Alkotó: Edmund Hoffman von Aspernburg (1847–1930) bécsi akadémiai szobrász.

Felállítás helye és ideje: A Belvárosban, a Hadapródiskola kertjében, 1902. október 4.

Mai helyzet, utóélete: A szobor az uralkodóházzal kapcsolatos többi közteri alkotás sorsára jutott: eltüntették a világháborúk közötti időben.

20. Temesvár. Honvéd-obeliszk

Történeti háttér: A Temesvár-Gyárvárosi Társaskör emlékmű felállítását javasolta a szabadságharcban elesett honvédek emlékére, amelynek költségeit közadakozásból teremtették elő.

Leírás: Négy méter magas, feliratos obeliszk.

Felavatás helye és ideje: Temesvár Gyárváros városrészében a Girodai út 12. szám alatt, 1894. november 1-jén.

Utóélete: 1948-ben restaurálták, új márványtáblát készítettek, amelyet 1990-ben összetörték, ezt az RMDSZ újjal helyettesítette, majd 1996-ban az obeliszket is restaurálták. Felszentelésére 1997. március 14-én került sor.

21. Temesvár. Honvédszobor

Történeti háttér: A szobrot más névvel is illették: hadi áldozatkészség szobra. A háború rég elkezdődött, a harcterekről egyre több beteg, sérülést szenvedett katona jött haza. Sok helyen állították fel a hadi áldozatkészség szobrát – a célt erősíti az is, ahogyan a szobrot lefényképezték. A temesvári szoborról ismert képen, a szobor két oldalán egy-egy rokkant katona áll, mindkettő mankókkal.⁷¹ Alighanem gyakran álltak rokkant katonák a szobor mellé az áldozatkészség, adományozási hajlandóság fokozására. A honvédszoborhoz kapcsolódó gyűjtés magyar kezdeményezés volt, a hasonló funkciójú vasvitézek révén történő gyűjtés német kezdeményezés.

Leírás: A temesvári szobor puskájára támaszkodó katonát ábrázol, műkőből készült. A szobor háta mögött címeres oszlopon turulmadár széttárt szárnyakkal. A szobrot baldachin védte.

⁷¹ Ilieșiu, Nicolae: *Timișoara, monografie istorică*. Timișoara: Ed. Planetarium. 2003, 324.

Alkotó: Istók János (1873–1972) budapesti szobrász alkotását Sipos András helyi szobrász-tanár faragta ki márványból.

Felavatás helye és ideje: A színház mellett, a Rezső (ma Alba Iulia) utca elején, 1916 tavaszán.

Utóélet: A szobor 1917-ben a múzeumba került, onnan a világháború után eltűnt.⁷²

22. *Temesvár. Képesy József emléktábla*

Történeti háttér: Képesy József (1818–1876) vízépítő mérnök a kiegyezés utáni években jelentős vízszabályozási munkálatokat vezetett a térségben, igazgatói beosztásban. Munkássága kiemelkedően fontos az egykor mocsaras Bánságban.

Leírás: A Temes-Béga Vízszabályozási Társaság egykori székháza (ma is vízügyi épület, 1989. december 16. út 2. szám) falán gravírozott két táblán román és magyar nyelvű szöveg: „KÉPESSY JÓZSEFNEK / A Béga-szabályozás felügyelőjének / emlékére / halálának 120. évfordulóján.” És alul az állítatók: Temesvár Polgármesteri Hivatala, a Magyar Hidrológiai Társaság, Meliorációs Tröszt temesvári kirendeltsége.
Felavatás ideje: 1996. október 25.

Mai helyzet: A vízügyi palotát 2010-es években felújították. Bár az épület tatarozását régen befejezték, a táblák nem kerültek vissza korábbi helyükre.

23. *Temesvár. Madonna Gyógyszertár szobrai*

Történeti háttér: A valamikori Rezső (ma Alba Iulia) utcában 1922-ben megnyílt a Madonna Gyógyszertár. A bejárat felett ovális alakú koszorút képeztek ki és ide szobrokat helyeztek.

Leírás: A középső Szűz Mária szobor és a kisdéd Jézus, védő eresz alatt. Kétfelől ókori istenek – Esculapus és Hygenia – szobraikat helyezték el.

Alkotó: Gallas Nándor szobrász.

⁷² Miklószik Ilona: XIX. századi temesvári szobrok – és ami belőlük megmaradt. In: Kiss Ferenc: *Mindenki Kalendáriuma*. Temesvár: Reflex Kft. 2004.

Felavatás ideje: 1922.

Mai helyzet, utóélete: A gyógyszerész-tár államosításakor a szobrokat levették és átadták a Múzeumnak. A Madonna-szobor egy ideig látható volt a Hunyadi-kastély (múzeum) udvarán. Már hosszú ideje nincs ott, a másik két szoborról sincs információ.⁷³

24. Temesvár. Mária-emlékmű

Történeti háttér: A városban Szűz Máriának több emlékjelet szenteltek az idők során (1837: Mária faoszlop, 1865: kőszobor), majd 1877-ben a Miasszonyunk Szegény Iskolanővérek indítványára, közadakozással jött létre a ma is látható emlékmű.

Dózsa György 1513-ban seregével megostromolta Temesvárt – sikertelenül. A csatában Dózsa súlyosan megsérült. A győztesek semmiféle könyörületet nem gyakoroltak, Dózsa táborának embereit felkoncolták, a vezért tüzes vastrónra ültették, fejére izzó vaskoronát helyeztek, kezébe tüzes kormánypálcát nyomtak. A kivégzés helye bizonytalan. Amikor a kápolna a Mária-szoborral elkészült, azt írták a kápolnára, hogy azt a kivégzés helyén emelték. (Ma a történészek más véleményen vannak.)

Leírás: Neoromán stílusú, középkorias hangulatot árasztó kápolna három oldalról nyitott. Benne a másfél méteres Mária-szobor. Hátoldalán tábla, a következő szöveggel: „Isten Anyjának, a xxxxxxxx Védőasszonyának / Dózsa György (†1514) kegyetlen halála helyén, / melyet évszázadok hagyománya őriz, / kegyeletes engesztelésül ajánlják / ez emlékművet / Temesvár városa és lakossága / 1906.” A vésővel kitörölt szó: magyarok.

Alkotó: tervezte Székely László építész, Mária szobor: Kiss György szobrász, Budapest.

Felállítás helye és ideje: Mária tér, a belvárosi református bérháztemplom közvetlen közelében, 1906.

⁷³ Szekernyés 2013, i.m.

Mai helyzet: A hátsó tábla felirata hosszú ideig nem volt látható, 1990 után kitakarták és olvashatóvá lett – immár így, sérült formában. 2012-ben a szobrot megrongálták.

25. *Temesvár. Alexandru Mocioni (Mocsonyi) szobra*

Történeti háttér: Alexandru Mocioni vagy Mocsonyi (1841–1919, mindkét névalak előfordul, román szövegekben is) magyarországi román politikus, zeneszerző, író, mecénás. A magyar parlamentben előbb a végvári, majd a máriaradnai körzetet képviselte, a Román Nemzeti Párt elnöke. 1874-ben lemondott képviselői mandátumáról, de élete nagy részét továbbra is Budapesten töltötte. Felesége Somogyi Ilona.

Leírás: Mellszobor, alkotója nem ismeretes.

Felavatás helye és ideje: A mai ortodox katedrális helyén, ahonnan a templom építésének elkezdésekor áthelyezték a Scudier-parkba. 1936. szeptember 14.

Utóélete: 1949-ben a kommunista hatóságok elrendelték a szobor eltávolítását. 2009-ben a temesvári Személyiségek Sétányán új Mocioni-szobrot avattak fel, Aurel Gh. Ardeleanu munkáját.

26. *Temesvár. Rukavina osztrák emlékmű*

Történeti háttér: Az emlékművet Ferenc József császár ajándékozta hála jeléül Temesvárnak, mert a város védői 1849-ben 107 napig ellenálltak a magyar szabadságharcosok ostromának. A temesvári várat védő császári csapatok parancsnoka Georg Rukavina császári és királyi tábornoszernagy volt.

Leírás: Az emlékmű 18 méter magas, homokkőből készült. Az oszlop oldalain négy allegorikus alak, a Becsület, az Engedelmesség, az Éberség és az Önfeláldozás – az osztrák katona fő jellemvonásai. A gótikus stílusú emlékoszlop építményében egy, a Hűséget ábrázoló fiatal nő alakja látható a vár féltve őrzött kulcsaival. Vélemények: a fiatal nő Ausztriát vagy az ifjú Mária Teréziát ábrázolja. A talapzatról ször-

nyalakok acsarkodtak felfelé, amelyek a magyar honvédeket szimbolizálták.

Alkotók: Joseph C. Max (1804–1855) prágai szobrász és Josef Andreas Kranner (1810–1871) prágai német építész, kőfaragó.

Felavatás helye és ideje: Temesvár egyik központi terén, a Jenő Herceg (ma Szabadság) téren, a(z akkori) városházával szemben, 1853. január 17-én.

Utóélete: A város magyar lakossága az általuk szégyenszobornak nevezett alkotást többször megrongálta, ezért az emlékmű szörnyaljakait 1885-ben eltávolították. Az 1918-as impériumváltás után az emlékmű Hűséget ábrázoló központi szobrát lefejezték, a többi négy allegorikus alakot pedig eltávolították. 1936-ban a város polgármestere politikai okokból a Szabadság térről a Lippai úti temetőbe vitette át az emlékművet. A csonka főalak a temesvári Bánság Múzeumba került, és jelenleg is ott van a múzeum udvarán. 2013-ban román civil szervezet javaslatára a város polgármestere a felújítás alá kerülő Telekház /Lahovari (ma Bălcescu) térre, az Erzsébetvárosnak nevezett városrész főterére kívánta áttelepíteni az emlékművet, felújítása után. A magyar érdekképviselő és magyar civil szervezetek hosszú tárgyalássorozata a hivatalosságokkal eredményt hozott: a vitatott emlékmű a temetőben maradt.

27. Temesvár. Anton v. Scudier / Scudier Antal szobra

Történeti háttér: Scudier Antal (1818–1900) 1869-ben került Temesvárra, előbb a város parancsnoka, majd egész Bánság katonai parancsnoka. Jelentős érdemeket szerzett a város szépítésében. Az egykori belvárosi temető helyén általa létesített és a nevét viselő parkban még életében szobrot emeltek tiszteletére. Az egykori sajtó szerint a szoborállítás költségeihez maga Scudier is hozzájárult, halála után pedig özvegye adakozott a park és a szobor gondozási költségeire.

Leírás: Bronzszínű, egészalakos vasszobor, magas talappal. Erre táblát szereltek fel a következő szöveggel: „Dem Andenken des Feldzugmeisters Freiherren ANTON SCUDIER, gewesenem Militärkomman-

danten von Temesvár/, Dem begeisterten Förderer der Verkehrs und Verschönerungs Interessen dieser Stadt/, /Dem Initiator dieser Anlage/, Als Zeichen dankbarer Anerkennung errichtet von der Bürgerschaft der kön. Freistadt Temesvár im Jahre 1881/. Magyarul: „Temesvár egykori katonai parancsnoka, báró ANTON SCUDIER tábornok emlékére / a városi közlekedés és városszépítés lelkes támogatójának / jelen létesítmény kezdeményezője iránti / hálás elismerésünk jeléül / emelte Temesvár sz. k. város közössége 1881-ben.” A kortársak nem rajongtak a szoborért, „Kevés a művészi becsértéke” – hangoztatták.

Alkotó: Richard Kauffungen (1854–1942) bécsi szobrász.

Felavatás helye és ideje: Belváros, Scudier-park, 1881.

Utóélete: A szobrot 1918. október 26-án, mint a Habsburg elnyomás szimbólumát ledöntötték. Az üresen maradt talapzatra a húszas évek elején egy nagyméretű órát állítottak, majd a helyére 1962-ben a szovjet Felszabadulási emlékmű került. Ennek feliratát 1990 után módosították: ma a román hősök emlékműve.

28. *Temesvár. Piarista főgimnázium és templom szobrai*

Történeti háttér: A piarista rend számára iskola, rendház és templom hatalmas együttesét tervezte meg a temesvári Székely László, és építették fel 1908–1909-ben. Az épülettömb a magyar szecesszió egyik legjelentősebb alkotása. A főgimnázium épületének oromzatát a magyar korona, a rendház épületét a rend címere díszítették. Szobrok kerültek a főépületre (Szent István és Szent Imre), illetve a templomra (Szent Erzsébet és Szent László).

Leírás: Sós-kúti homokkőből kifaragott, nagyméretű, három méter magas szobrok.

Alkotó: Valamennyi szobor Kiss György (1852–1919) budapesti szobrász alkotása.

Mai helyzet, utóélet: A rend oromdíszét 1920. október 20-án távolították el, a magyar koronát 1921. március 22-én. A szobrokhoz akkor nem nyúltak. Onisifor Ghibu román politikus, teológus, egyetemi tanár (ő foglalta le a kolozsvári magyar színházat, diktatórikusan) lépett közbe,

ő váltotta ki a szoborelles hangulatot. A világháborúk között román „nemzetmentő”, magyar-ellenes percek és agresszív fellépések kötődnek a nevéhez. A temesvári Piarista Gimnázium ellen is pert indított. 1934-ben Temesvárt járt, és felháborította, hogy a magyar szentek szobrai az épületegyüttesen, a helyeiken vannak. Felhergelte a helyi román elitet, és elrendelték a szobrok levételét. A hatalmas szobrokat kb. 15 méteres magasságból igen bonyolult feladat volt levenni, egyben csak a Szent István szobor került le, a többi darabolni kellett. Ezért a levételt irányító szakembert (Götz Károly temesvári építőmestert) műtárgy-csonkítással vádolták meg utóbb. A szobrok profanizálása miatt Augustin Pacha megyéspüspök a bukaresti pápai nunciusnál tiltakozott. A szobrok további sorsáról nincs információ.⁷⁴

29. *Temesvár. Vasvitéz szobor*

Történeti háttér: A vasvitéz szobrok hadi segélyalapba történő támogatásoknak egy „Jószívű-bizottság” általi gyűjtését szolgálták. Közös bennük, hogy általában fából készültek, és az adományozók jótékonyáguk bizonyosságaként vasszögeket verhettek a szoborba, apró fémlapocskákat szegezhettek fel – s a fémlapok mérete mutatta az adományok nagyságát. Így idővel a fából készült alkotásból vasvitéz, vashonvéd lett. A magyarországi szoborállítások bécsi mintára valósultak meg, Bécsben 1915-ben állították fel az első *Wehrmann in Eisen* (Vasvitéz) szobrot, Magyarországon Pozsonyban (1915). Több ilyen szobor volt Erdélyben (Nagyszében, Kolozsvár, Temesvár, Udvarhely), de volt a Délvidéken (Versec) is.

Leírás: A temesvári vasvitéz mellszobor hasonlít a Bécsben felavatott *Wehrmann in Eisen* szoborhoz, bár az egészalakos. Mintha ugyanazt a páncélos vitézt látnánk, csak másképp fogja a kardot. A temesvári szobor felállításában a helyi németajkú lakosság játszott vezető szerepet, számukra a bécsi alkotás volt az etalon.

Alkotó: Nem ismert.

⁷⁴ Uo.

Felavatás helye is ideje: A szobrot vélhetően a színházépület mellett állították fel – a létező képről nem lehet egyértelműen megállapítani. Mivel alig van rajta szög, elképzelhető, hogy a háború vége felé, 1917-ben vagy 1918-ban került ki köztérre. Talán emiatt a szobor a vasvitéz-szobrok (Munzel-Everling) jegyzékében⁷⁵ nem szerepel.

Utóélet: A szobor rövid ideig állt a helyén – a háború végével szerepe már nem volt. Előbb a temesvári 61-es Gyalogezredhez került, innen vette át más katonai jellegű muzeális tárgyakkal a Bánság Múzeuma, ahol őrzik. A szobrot 2015-ben kiállították egy hadtörténeti kiállításon a Bánság Múzeumában.

30. Temesvár – Szabadfalu. Petőfi-emlékmű

Történeti háttér: A Temesvár melletti Szabadfalun volt 1849. május elején Bem József honvéd tábornagy főhadiszállása, itt léptette elő őrnaggyá Petőfi Sándort. Ez a hely a temesvári magyar közösség számára az 1848-as forradalmi megemlékezések kiemelt, hagyományos helyszíne. A Temesvári Honvédegylet, a Nemzeti Szövetség, a Temesvári Honvédszobor Bizottság kezdeményezte a hely megjelölését. Egy felmagasított földhányás egyik oldalába márványtáblát helyeztek a következő szöveggel: „E helyen állott 1849-ben / BEM JÓZSEF / honvéd altábornagy főhadiszállása / amelyben 1849 május hó 3-án / PETŐFI SÁNDOR / hazánk koszorús lantosa / honvéd őrnagyi kinevezését kapta / Ezen történeti tények örök emlékéül / a magyar szabadságharcz / félszázados évfordulója alkalmából / 1899 év július hó 30-án / Állítottatott fel ezen / emléktábla / közadakozásból.” 1912-ben méltóbb emlékjel létrehozásába kezdtek, felépült a jelenlegi.

Leírás: Az emlékmű középső, magasított részén van a Petőfi-relief és alatta az emléktábla, kétoldalt előreugró falak védik a középső részt, bensőséges teret alakítva ki. Az emlékművet vaskerítéssel vették körül. Az új tábla szövege: „E helyen állott 1849. évben / BEM JÓZSEF / honvéd altábornagy főhadiszállása / amelyben 1849. évi május hó

⁷⁵ Munzel-Everling, Dietlinde: *Kriegsnagelungen, Wehrmann in Eisen, Nagel-Roland, Eisernes Kreuz*. Wiesbaden: 2008.

3-án / PETŐFI SÁNDOR / hazánk koszorús lantosa honvéd / őrnagyi kinevezését kapta. Ezen történeti tények örök emlékéül / 1912. évi November 10 /állíttatott fel ezen emlékmű közadakozásból.” A régi táblát beépítették az emlékmű hátsó falába.

Alkotók: Tervezte Székely László (1877–1934) temesvári építész, Petőfi dombormű arcmását készítette Sipos András, a fémipari szakiskola tanára, a szöveget Tunner Kornél műhelyében vészték a táblára.

Felavatás ideje: 1913. május 25.

Utóélete: A világháborúk közötti években az emlékművet többször súlyosan megrongálták. 1949. július 31-én, Petőfi halálának centenáriumaán a Magyar Népi Szövetség táblát helyeztetett az emlékműre. 1990 után is több vandál támadás érte, meggyalázták. 1999-ben a Szórvány Alapítvány újította fel az emlékművet, majd 2016-ban jelentős erők mozgósításával a helyi RMDSZ javíttatta meg és ünnepélyesen újra felavatták.

31. Újszentes. Bem-emléktábla

Történeti háttér: Újszentesen a szabadságharc emlékművével egyidőben Bem József altábornagy tiszteletére emléktáblát avattak.

Leírás: Márvány emléktábla.

Felavatás helye és ideje: A községháza falán, 1900. július 29.

Utóélete: 1937. január 27-ére virradó éjjelen ismeretlen tettesek a táblát a falról levették, összetörték és a darabjait egy kútba dobták.⁷⁶

32. Újszentes. Szabadságharc- és Petőfi-emlékmű

Történeti háttér: A kincstári telepítésű község lakosai annak emlékeztére állítottak feliratos emlékművet közadakozásból, hogy 1849 májusában Bem altábornagy itt tartott szemlét csapatai felett, a honvédtisztek sorában ott volt Petőfi Sándor is.

Felavatás helye és ideje: Községközpont, a templom előtti téren, 1900. július 29.

⁷⁶ Murádin 2008, *i.m.*

Utóélete: Impériumváltás után eltüntették. A helyi közösség 1945. július 29-én a régi helyén új emlékművet állított.

33. *Varjas. Huber Károly emléktábla*

Történelmi háttér: Huber Károly (1879-től Hubay, 1828–1885) karmester, zeneszerző, hegedűművész, zenepedagógus, Hubay Jenő világhírű hegedűművész édesapja. 1852 és 1885 között hegedűtanár volt a Nemzeti Zenedében és a Zeneakadémián. 1880-ban Temesváron újra házasságot kötött. 1889-ben a helyi közösség emléktáblával jelölte meg Huber Károly szülőházát.

Leírás: Nem ismerjük az első magyar és német nyelvű emléktábla szövegét, mert eltűnt.

Felavatás helye és ideje: Varjasi szülőház, 1889.

Utóélete, mai állapot: Az 1920-as években helyettesítették az eredeti táblát egy újjal, ennek felirata román és német nyelvű. Szövege, magyar fordításban: „Ebben a házban született 1827. július 1-én Huber Károly zeneszerző. Elhunyt 1885. december 20-án. Csodálói.”

34. *Zsadány. Erzsébet-emlékoszlop*

Történelmi háttér: Általános – lásd Arad 18. pontnál.

Leírás: Szürke márvány emlékoszlop, előlapján Erzsébet királyné arc képe, alatta a felirat: „Erzsébet királyné Ő Felsége a királyné emlékére. 1898.”

Felavatás ideje: 1898.

Utóélet: Nincs információ.

35. *Zsombolya. Csekonics József szobor*

Történelmi háttér: Csekonics József (1757–1824) tábornok, a magyar lőtenyésztés történetének nagy alakja, a magyar állami ménestelepek (Mezőhegyes, Bábolna) megalapítója. Az 1790-es években vásárolta meg a Torontál vármegyében fekvő zsombolyai uradalmat, ahol családi mé-

nesbirtokot hozott létre. Unokája, Csekonics Endre az 1860-as években, Ybl Miklós tervei alapján, kastélyt építtetett a Zsombolyához tartozó Csitón. Ennek a kastélynak a belső kertjében állították fel Csekonics József tábornok mellszobrát.

A szobornak se alkotója, se felállítási ideje nem ismert, ráadásul nyomtalanul eltűnt. Maga a kastély sincs már meg, 1937-ben lebontották.⁷⁷

36. Zsombolya. Kossuth Lajos szobor

Történeti háttér: Kossuth Lajos alakja legendássá vált, kultusza már a világsi tragédiát követő emigráció évtizedei alatt kialakult, majd az 1867-es kiegyezés után politikai formát is öltött, különösen Erdélyben hódított teret a Függetlenségi Párt Habsburg-ellenességével. Az 1900-as évek elején Zsombolya nagy többségben német/sváb lakossága Kossuthnak szobrot állíttatott.

Leírás: Magas talapzaton mellszobor. A hozzáférhető képen nem látható, milyen szöveg volt rajta.

Alkotó: Kallós (Klein) Ede (1866–1950) budapesti szobrász.

Felavatás helye és ideje: Az állomás melletti parkban állott, 1905. június 29. Az avató ünnepségen Kossuth Ferenc is jelen volt.

Utóélete: A szerb bevonulás után a szobrot felrobbantották. (Zsombolya Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság része lett, csak 1924-ben, településcsere keretében került Romániához.)

5 Emlékjelek és a helyi közösség

Ebben az összeállításban összesen 85 ledöntött-levett-lecserélt, vagyis eltüntetett⁷⁸ történelmi emlékjel szerepel. Sok ez vagy kevés? Mihez képest? A történelmi Bánság romániai részére vonatkozó összeállítás-

⁷⁷ Borovszky 1912, *i.m.* 138.

⁷⁸ Mindegyre az újrahasznosítás kifejezés tolul előre, de mivel lejárt, szavatosságát veszített dolgokra vonatkozik, nem használom. Ha egy szóval kell kifejeznem a jelenleggyűjtést (mert erről van szó a módoszatok sokszínűsége okán), akkor az eltüntetett melléknevet használom.

ról nincs tudomásom, de utalhat bizonyos „tartalékokra”, hogy az emlékjeles előadásom első változatának a bemutatásakor, 2018 decemberében még 23, a dolgozat írott változatában⁷⁹ 32 eltüntetett/átalakított emlékjel szerepelt, és az eltelt időben jutottam el a mostani számig. Abban biztos vagyok, hogy lesznek még felbukkanó újabb tételek. Nem annyira a nagyvárosokban (Arad, Temesvár) számítok erre, hanem azokon a kisebb településeken, ahol a helyi (magyar, német, szerb) elit (még) nem gyűjtötte be az idevágó információkat. Ismert, a valamikori sajtó sem tájékoztatott rendszeresen a „vidék” (a regionális központ-hoz és nagyvároshoz képest vidék) eseményeiről.

Kérdés: ennyi eset alapján lehet-e általánosítani? Mekkora esetszám szükséges ehhez? Mikor nevezhetünk valamit jelenségnek? Mivel a történeti régió nem egységes, mit jelentenek ebben a vonatkozásban a helyi társadalmi-gazdasági különbségek? Emlékjelek állításában és eltüntetésében, ha a szándékot vizsgáljuk, beszélhetünk-e általános jegyekről? Minden eset más, mégis az okok egyfajta konvergenciáját kell feltételeznünk. Még akkor is, ha létezett eleve nem feltételezett, de azért belátható rongálás.⁸⁰ Helyzetképet kapunk, amelynek mindenképpen vannak általános érvényű vonatkozásai.

A kutatás indító kérdése: ki és milyen emlékjeleket tüntetett el az első világháborút követő időkben. Függetlenül attól, hogy ki a felelős (a berendezkedő román hatalom mellett rombolt emlékművet a szerb hadsereg is 1918-as bevonulásakor, illetve több esetben a helyi emlékezet a szovjet katonai beavatkozást okolja), a fő kérdés megmarad: mi indokol(hat)ja a más korok és más közösségek emlékjelei iránti intoleranciát? Ha katonai akció során durvul el a helyzet, az más megítélés alá esik, illetve, ha a háború utáni, békés hatalmi berendezkedés idején lépnek fel emlékművek ellen – bizonyos politika jegyében. Menet közben derült ki számomra, hogy arra a kérdésre is választ kellene adni,

⁷⁹ A megjelent szöveg: *Istoria istoriei. Cum și de ce dispar monumente? /A történelem története. Hogyan és miért tűnnek el emlékművek?/ In: Bugarski, Stevan (ed.): *Темнишварски зборник (Темišvarski Zbornik) vol. 11*. Novi Sad: Matica Srpska. 2019, 209-242.*

⁸⁰ A dunai vízi erőmű megépítésekor senki nem számolt eleve a Széchenyi tábla, az orsovai Korona kápolna veszélyeztetettségével, menet közben kellett (volna) dönteni – ami elmaradt. De: a nem-döntés is döntés közpolitikai vonatkozásban.

kik az emlékjel-állítók, milyen helyzet, okok váltották ki az emlékjelek köztéri megjelenését.

További dilemma: lezárható-e egy ilyen kutatás? Kell-e a jövőben még a témával foglalkozni, van-e mit kutatni? Igen. Egyrészt van ma még ismeretlen emlékjel-történet,⁸¹ vannak szobrokkal kapcsolatos fontos tisztázandó kérdések,⁸² de akár az adatgyűjtés is felvethet kutatói kérdéseket.⁸³ Kutatni lehetne/kellene, hogy a helyi emlékezet mit és miként őrzött meg a durva beavatkozásokkal kapcsolatosan, milyen nyomot hagyott a helyi közösségi emlékezetben a számukra kedves környezet hatalmi átalakítása? Létezhetnek erre vonatkozó írásos dokumentumok, ezek módszeres kutatásáról nem tudunk. És azt is vizsgálni volna érdemes: mi maradt meg? Abból, ami létezett, mit nem fogadott el az új hatalom, és mi maradt a tűrészhatárán belül? Ilyen jellegű elemzésről sincs tudomásom.

Az első megválaszolendő kérdéscsoport az emlékjelek felállításának körülményeire vonatkozik. A központi kérdés – az ok, miért állították éppen azt az emlékjelet és éppen oda, ahova került – korabeli feljegyzések nélkül csak áttételesen válaszolható meg. Az alábbi elemzésnek a célja a válasz előkészítése azáltal, hogy a bemutatott esetek elemzésével fontos, de kiegészítő kérdésekre keresünk választ. Ezek:

⁸¹ A sok közül egy példa: Az Orsova melletti Rákóczi-tábla ismeretlen körülmények között tűnt el, a jelek szerint még azelőtt, hogy a Vaskapu I vízi erőmű megépült volna. Ki tette, mikor, miért?

⁸² A temesvári Mária- (más néven Dózsa-) emlékmű hátoldalán a tábláról valakik kiverték, kivésték a szövegből a „magyarok” kifejezést. Mivel hosszú ideig a tábla le volt takarva, nem volt látható, csak a legutóbbi általános felújításkor „szabadították ki” a rávitt vakolat alól, előttünk a kérdés: ki és mikor vésethette ki a számára zavaró kifejezést?

⁸³ Például a Vasvitéz-szobor kérdése. Létezik egy aradi képeslap Vasvitéz aláírással, s ezt a kutatók tudomásul vették. Mármint az információt, hogy a kép vasvitéz-szobrot ábrázol. Ha összevetjük ezt a szobrot a németországi, ausztriai *Wehrmann in Eisen* szobrokkal, azonnal kiderül, hogy az aradi nem lehet vasvitéz, mert a vasvitézek fából készültek, hadi alapba történő adománygyűjtést szolgálták: a faszoborba vasszeggel kis lapocskákat szegeztek – ezek idővel beborították, innen a vasvitéz kifejezés – és a lapocska mérete jelezte az adomány nagyságát is. Az aradi vasvitéznek tartott szobor nem faszobor, nincsenek szegek, nem is hasonlít a később Temesváron, a múzeum raktárában „felfedezett” valódi vasvitézhez, de szinte mása egy másik temesvári szobornak, amelynek talpazatán – a korabeli fotó tanúsága szerint – a felirat: Honvédszobor.

- a) milyen típusú emlékjeleket állítottak?
- b) hova és mikor állították az emlékjeleket?
- c) kik állították az emlékjeleket?
- d) az emlékjelek „nyelve”, etnikai besorolása.

A vizsgált emlékjelek tipológiája:

1. táblázat: Emlékjelek típusai

Megye/Jelleg	Szobor	Emléktábla	Emlékmű ⁸⁴	Más (pl. kút)	Összesen
Arad	10	11	12	1	34
Krassó-Szörény	4	5	5	1	15
Temes	16 (+5) ⁸⁵	4	13 ⁸⁶	3 ⁸⁷	36 (+5)
Összesen	30 (+5)	18	30	5	85 (+5)

(Saját szerkesztés – és minden további táblázat)

5.1 Kik állítottak emlékjeleket?

A helyi társadalom erejére enged következtetni az, hogy az emlékjelek közül hány utal országos személyiségre/eseményre, illetve hány idéz fel helyi személyiséget, illetve történést. Az is fontos jellemző, hogy milyen településen – régióközpont, kisváros, falu – történt az emlékjel-állítás, és a településen hol találták meg a helyét.

⁸⁴ Az emlékművekhez soroltam minden többalakos emlékjelet, és az olyat is, amikor a szobor háttere a művészi alkotás integráns része, továbbá az emlékoszlopokat.

⁸⁵ Itt nem 16 szoborról van szó, hiszen a Madonna Gyógyszertárról három, a Piarista Gimnáziumról négy szobrot vettek le. Ez összesen 21 szobor. A statisztikákban eset-szám és nem szoborszám szerepel.

⁸⁶ Ide soroltam egy emlékkövet is.

⁸⁷ Erzsébetemlék esetében nincs hír arról, hogy milyen emlékjelről lehet szó. Illetve ide soroltam azt a nagyméretű domborművet, amelyet a temesvári megyeháza előcsarnokában helyeztek ki.

2. táblázat: Arad megyei emlékjelek településtípusok szerinti és az emlékjelek jellege szerinti bontásban

Arad megye	Nagyváros (Arad)	Kisváros	Falu	Összesen
Országos vonatkozású	9 ⁸⁸	5	1	15
Helyi vonatkozású	18 ⁸⁹		1	19
Összesen	25	5	2	34

3. táblázat: Krassó-Szörény megyei emlékjelek településtípusok szerinti és az emlékjelek jellege szerinti bontásban

Krassó-Szörény megye	Nagyváros (nincs)	Város	Falu	Összesen
Országos vonatkozású		10 ⁹⁰	2 ⁹¹	12
Helyi vonatkozású		1	2	3
Összesen		11	4	15

4. táblázat: Temes megyei emlékjelek településtípusok szerinti és az emlékjelek jellege szerinti bontásban

Temes megye	Nagyváros (Temesvár)	Város	Falu	Összesen
Országos vonatkozású	11	9	8	28
Helyi vonatkozású	3	3 ⁹²	2	8
Összesen	14	12	10	36

A 2–3–4. táblázatok mutatják, hogy megyénként milyen jelentős eltérés mutatkozik a településtípusok szerint az emlékjelek állítása terén: Arad és Krassó-Szörény megyében városi dominancia mutatkozik, Temes megyében a helyzet egészen más, kiegyensúlyozott. Utóbbi esetben a helyi közösségek aktivitása jelentősebb, bár Aradon az országos és a helyi vonatkozású emlékjelek között utóbbiak vannak többségben. A helyzetkép igazolni látszik azt a tételt, hogy a polgárosodottabb,

⁸⁸ Országos jelentőségűnek tekintem az egyházi szobrokat (Szentháromság, Nepomuki Szent János).

⁸⁹ Az országosan elismert író, pl. Csiky Gergely, ha a megyében született, itt járt iskolába – értelmezésem szerint helyi.

⁹⁰ A fürdőhelyeket városnak tekintem – ma közigazgatásilag is azok.

⁹¹ A Vaskaput és Zajkányt – bár nincs ott település, a falvakhoz sorolom be.

⁹² Révait, illetve Huber/Hubayt helyieknek tekintem, mert bár mindketten országos jelentőségűek, de az emlékjelek a helyi közösség tisztelete az ott született előtt.

fejlettebb vidék aktívabb a saját helyi értékeinek a megjelenítésében. Ezen az alapon indokolt feltételezni, hogy ebben a polgárosultabb közegben felállított emlékjelekkel szemben kevesebb ideológiai kifogást fogalmaznak meg.

Fontos szempont az emlékjelek felállításának az időpontja. Bár a korszakolás sokszor szubjektív, az alábbi beosztás indokolt, szerintem az 1880 előtti emlékjelek egy csoportba vonhatók. Az utolsó időintervallum (1990 után) azért szükséges, mert egy 1990 után kihelyezett tábla lekerült a falról.

5. táblázat: Az emlékjelek felállításának korszakolása

Megye/idősáv	1880 előtt	1880– 1900	1900– 1918	1920– 1940	1945– 1990	1990 után	Össz.
Arad	10	6	16	1	1		34
Krassó-Szörény	1	5	8	1			15
Temes	4	10	17	4		1	36
Összesen	15	21	41	6	1	1	85

Az emlékjel-állítási kedv igazodik a társadalom általános állapotához, válságban szünetel. Nem csoda, ha a bánásgyi emlékjel-állításban legaktívabb időszak az 1890 és 1914 közötti, amikor a magyar gazdaság és kultúra siker-éveket élt meg. A világháborúk közötti időszak alacsony esetszáma egyrészt azt jelenti, hogy kevés emlékjelet állítottak, továbbá azt, hogy ezeket nem veszélyeztette újabb főhatalomváltás – bár a kommunista diktatúra berendezkedése is sok áldozattal járt.

Az emlékjelek etnikai besorolása segít annak megválaszolásában, hogy „kié” az emlékmű, ki az állító. Pontosabb képet kapnánk, ha minden esetben létezne felirat, mely mutatná, kié a kezdeményezés, illetve ez ma hozzáférhető volna – a válasz sajnos negatív. Bánágról lévén szó, ahol sajátos modernizációs folyamat zajlott, itt az egyes közösségek nem elzárkóztak egymástól, hanem versenyeztek egymással, nehezebb az etnikai besorolás, mint máshol. Ugyanis ebben a térségben nem ritka, hogy valaki két, akár három helyi etnikai közösséghez is

kötődik.⁹³ Magyar (német, román stb.) egy emlékjel akkor, ha a megidézett személy vagy történes magyar, de ha egy iparos egyletről van szó, amelynek vannak nem magyar tagjai is, akkor a besorolást a felirat nyelve alapján végeztem. A 6. táblázat oszlopai a jelzett átfedéseket, átmeneteket nem jeleníthetik meg. Ami a kettős – román-magyar – kategóriát illeti, ez kétnyelvű táblákat jelent, a magyar-német egy kettős kötődésű (dettai) polgármestert.

6. táblázat: Az emlékjelek etnikai besorolása

Megye/ Jelleg ⁹⁴	Ma- gyar	Német	Ro- mán	Román -magyar	Magyar -német	Ural- kodó	Egyhá- zi	Össz.
Arad	24 ⁹⁵			2		5	3	34
Krassó- Szörény	10		1			4		15
Temes	19 ⁹⁶	3	3		1 ⁹⁷	8 ⁹⁸	2 ⁹⁹	36
	53	3	4	2	1	17	5	85

Az emlékjelek eszmei besorolása, az üzenet komoly szempont lehet az ellene fellépők szempontjából. Nézzük meg, az emlékjelek milyen

⁹³ A német Franz Herzog nagy magyar író lett Herczeg Ferenc néven. A német családban született Klapka György magyarsága vitathatatlan, Hans Mokka német és magyar író is volt, Reiter Róbert ezen a néven magyar, Franz Liebhard néven német író volt.

⁹⁴ Szerb emlékjel nem volt, ezt a szerb történészek is így tudják, ez a kategória nem szerepel.

⁹⁵ Ide soroltam a magyar nyelvű rabbi szobrát is.

⁹⁶ Huber Károly emléktábláját a magyar emlékjelek közé sorolom, ugyanis négy évvel halála előtt a nevét Hubayra változtatja, és a fia Hubay Jenőként lett világhírű hegedűművész.

⁹⁷ Kratzer Antal/Anton biztosan kétnyelvű volt, de Dettán az ő idejében jelentős volt a német többség, és a neve is német. Ugyanakkor a feljegyzések szerint a szobrán a neve magyarul szerepelt.

⁹⁸ A Rukavina emlékmű az uralkodó adományaként készült el, ezért az uralkodóházhoz soroltam be.

⁹⁹ A Madonna Gyógyszertárról eltüntetett három szobor egyike egyházi, a másik kettő ókori istent ábrázolt.

témát milyen tartalommal képviselnek.¹⁰⁰ A 7. táblázatban visszatérnek az előző bizonyos elemei, de fontos új információkkal is szolgál.

7. táblázat: Az emlékjelek tematikai besorolása

Megye/ téma	Uralkodóház	Magyar közélet	Román közélet	Egyházi	Katonai	Helyi személyiség	Össz.
Arad	5	12		3	2	12	34
Krassó-Szörény	4	8 ¹⁰¹	1			2	15
Temes	8 ¹⁰²	13	3	2	2	8	36
Összesen	17	33	4	5	4	22	85

A 6. és 7. táblázat összehasonlításából kiderül, hogy helyi szinten milyen szereplők kaptak közösségi visszaigazolást. A magyar közéletre vonatkozó emlékjelek közül húsz helyi személyiséget idéz fel, a románok esetében ez a szám egy, a németek esetében három. Ez meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy kistelepülések magyar emlékjelet állítanak,¹⁰³ vagyis országos folyamatba bekapcsolódnak, de helyi értékek megjelenítésére nem vagy alig gondolnak.

Azt is mutatják a feldolgozott esetek, hogy létezett emlékjel-állítási kultusz. Erzsébet királynét halála után roppant nagy szimpátiával övezték, és Kossuth-kultuszról is lehet beszélni. Az uralkodóház 17 emlékjele közül tizet Erzsébetnek szenteltek, Kossuthnak a térségben négy emlékjelet állítottak.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Egy példa, miért gubancos a kérdés: az 1848–1849-es forradalomnak a vizsgált térségben két jelentős emlékművet szenteltek: az aradi Szabadság-szobrot és a temesvári Rukavina-szobrot. Az egyik a forradalom hősi mártírjait idézi meg, a másik a forradalmi sereget visszaverő osztrák katonákat dicsőíti.

¹⁰¹ A Herkulesfürdőn megtartott osztrák-magyar, román és szerb uralkodók találkozóját megörökítő táblát a magyar közlethez soroltam, mivel a tábla felirata magyar volt.

¹⁰² Ide soroltam be a Rukavina-szobrot, a császár ajándékát Temesvárnak.

¹⁰³ Az akkor német többségű Detta, Szakálháza és Csákova milleniumi emlékoszlopot állított, a német többségű Gyertyámos forradalmi keresztet, szintén forradalmi obeliszket az akkor román többségű Boksánbánya.

¹⁰⁴ A zombolyai Kossuth-szobor a leginkább „meglepő”, hiszen egy 80%-ban német városkában állították fel. Ennek a magyarázata: országos kultuszhoz való igazodás.

Mivel szempontként utaltam a helyi közösség demográfiai súlyára, ami politikai szempontból is megnyilvánul(hat), érdemes megnézni a megyék etnikai helyzetét, az egyes helyi etnikumok egymáshoz viszonyított jelenlétét. Az 1900-as adatsorokat mutatom be, ezeket a vizsgált időszávról (1867-től az első világháborúig) jellemzőnek tekintem.

8. táblázat: A megyék lakossága etnikai bontásban 1900-ban

Megye	Románok (fő,%)	Magyarok (fő,%)	Németek (fő,%)	Más (fő)
Arad	277 420 (57,8%)	116 981 (24,4%)	62 983 (13,1%)	22 778
Krassó-Szörény	247 203 (74,9%)	8 318 (2,5%)	41 787 (12,7%)	32 441
Temes	211 748 (42,1%)	45 998 (9,1%)	195 588 (38,9%)	49 248
Arad város	13 810 (19,9%)	40 413 (58,3%)	12 843 (18,5%)	2 241
Temesvár	6 312 (10,4%)	19 162 (31,6%)	30 892 (51%)	4 185

Adatok forrása: Varga E. Árpád számításai alapján létrehozott adatbázis.¹⁰⁵

Annak ellenére, hogy a helyi román közösség Krassó-Szörény megyében nagy többséget, Aradban többséget és Temesben relatív többséget alkotott, az emlékjelállításból az első világháború előtt éppen annyira kimaradtak, mint a helyi szerbek. Ha figyelembe vesszük, hogy a történelmileg sokkal jobban álló, hiszen a 18. században, a forradalom és a kiegyezés közötti időben politikai értelemben domináns helyzetben lévő helyi németiség is igen kevés emlékjelet állított fel, akkor ezt jelenségnek kell tekinteni. Láttuk, hogy az emlékjelek döntő hányadát (kb. 80%-át) 1880 után állították fel. Ez a korszak a magyar történelem legsikeresebb időszakainak egyike, ekkor volt a Millennium, továbbá a forradalom eseményeit már szabadon lehetett felidézni, helyszíneit megjelölni. Magyarország és a magyar társadalom olyan sikeres volt, hogy ebből a kisebbségek sem akartak kimaradni. A kiegyezést követő időben országosan komoly magyar nemzetépítő politika folyt, és ez egy irányba ösztönözte a helyi közösséget, egyféle

¹⁰⁵ Forrás: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/csetn02.pdf> /, letöltés ideje: 2020.10.10.

mintát jelentett.¹⁰⁶ Ezzel magyarázható, hogy sváb (többségű) települések magyar emlékjelet állítottak, a németet nem, pedig történelmi apropót találhattak volna.¹⁰⁷ És olyan településeken, ahol a németek (Sándorháza, Gyertyámos) vagy a románok (Boksánbánya) alkották a helyi domináns többséget, sorra születtek magyar üzenetet hordozó emlékjelek. Ebből az következik, hogy hiába erős egy helyi közösség, ha nem érez központi támogatást, ösztönzést, nem vág bele emlékjelek állításába. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a románság csak a világháborúk közötti időben állította fel első emlékjeleit (Duca-szobrok meg Mocioni-szobor), de ezek közül a Ducát megidéző szobrok egy országos nekibuzdulás keretében kerültek köztérre, miután a román miniszterelnököt a Vasgárda egyik híve megölte. Mindösszesen egy román emlékjel született helyi kezdeményezésre. Viszonyítsuk ezt a (demográfiaiilag sokkal kisebb) magyar közösség 22 emlékjeléhez.

Következtetésként megfogalmazható: az emlékjelállítás ritkán szerveződik a helyi közösség felől, a példa a központi, az országos politika, a nemzeti programok és prioritások hatása meghatározó, az ehhez történő igazodás önkéntelen ott, ahol fontosak az országos folyamatok. A helyi értékek publikussá tételét illetően impulzusra van szükség, kivéve akkor, ha egy akkora városról van szó, ahol a helyi elit és az anyagi forrás megléte képes eltérő gyakorlat kialakítására: Aradon és részben Temesváron ez volt a helyzet.

5.2 Kik tüntettek el emlékjeleket?

Minden állam szuverén az emlékezetpolitika alakításában – de léteznek elvárások, léteznek íratlan szabályok. Ha valamivel nem értek egyet, ezt kinyilváníthatom a másik iránti tisztelet jegyében is, illetve

¹⁰⁶ Feltehető a kérdés: létezett-e valamilyen kényszer ilyen esetekben? Ez kizárható, az akkori közigazgatás másként működött.

¹⁰⁷ Például a svábok bánági kolonizációja, a három nagy sváb bevándorlási hullám közül a második (1744–1762), de főleg a harmadik (1763–1772) a kiegyezést követő időben lehetőséget adott volna a megemlékezésre, (a 150, illetve 100 éves) évfordulók megünneplésére. Akkor ez teljesen elmaradt.

támadásként egy másik közösség (értékei) ellen. Ha a bánági emlékjelek „sorsát” nézzük, akkor úgy tűnik, a főhatalomváltás után a román fél számára semmilyen szabály nem létezett.

Az 1918-as impériumváltás után Bánság – az addig Magyarországhoz tartozó országrész – román fennhatóság alá került,¹⁰⁸ ekként ennek a területnek egy másik, a román történelem részévé kellett válnia. Az új hatalom új történelemszemléletet és ezzel együtt új, eltérő emlékezetet követelt. A román hatalom az előző rendszerre utaló, a nyilvánosságban felépített reprezentációk jelentős részét eltüntette. Az új hatalomnak legitimálnia kellett magát, fel kellett építenie a maga nyilvánosságát.

Az eltávolítás általános oka a múltértelmezés főhatalomváltás utáni megváltozása. Az új hatalom a társadalmi tér újraalkotására törekedett, minek során úgymond vissza kívánta szerezni az elvesztett tereket,¹⁰⁹ illetve meg kívánja szerezni azt, hogy az emlékezet egyes tartományait újraalkothassa. Tette ezt a fennhangoztatott „történeti igazság” korábbi megsértése miatt, mert az „idegen” fennhatóság kiiktatta őt a helyi, közösségépítési folyamatokból. Tehát az új hatalom saját szemszögéből helyrehoz, korábbi téves irányt és helyzetet korrigál. Ennek az általános folyamatnak több összetevője van (utcanevék lecserélése, az egyház társadalmi szerepének megbontása, korábbi elit lecserélése), témánk a régi szimbólumok eltávolítása.

Az emlékjelek ellen fellépő számára fontos kérdések:¹¹⁰

- a) Veszélyeztették-e az új hatalmat az emlékjelek?
- b) Olyan közösséget, eszmét vagy személyt képviseltek a nem kívánatos emlékjelek, hogy kimutatható a történelmi (történelem-értelmezési) ellentét az emlékjel eszmeisége és a román hatalom céljai között?

¹⁰⁸ Minden igyekezete ellenére Románia nem tudta a teljes történelmi Bánságot megszerezni, annak kb. 30%-a Szerbiához került, és alig 5%-a Magyarországé maradt.

¹⁰⁹ Bánság korábban nem volt az övé, de közéleti diskurzusait úgy építette fel, mintha az övé lett volna.

¹¹⁰ Fontos kérdések kell, hogy legyenek, amennyiben a folyamatot a kétoldalú normális kapcsolatok keretében kívánja tartani.

- c) A szimbolikus térfoglalás szempontjából mennyire volt eltüntetendő az új hatalom számára a létező emlékjel?
- d) Mikor történt meg az emlékjel eltávolítása?
- e) Történt-e utólagos helyreigazítási, történelmi reparációs kísérlet a hatalom részéről, s ha igen, az miként valósult meg?

A fenti kérdések indokoltak, bár több esetben a válasz egyszavas is lehet. Egyetlen emlékjel sem veszélyeztethette az új hatalmat, mivel az eltüntetett 85 emlékjel közül egy sincs olyan, amely közösség vagy személy elleni üzenetet fogalmazott (volna) meg. Áttételesen, de felvethető kérdés, hogy a kisebbségi közösségépítés hatalmi oldalról nem kívánatos, ami a magyar közösséget építi, ezt a román hatalom le kívánja állítani. Hogy az emlékjelek kiválasztása miként történt, azt – már jeleztem – egy párhuzamos kutatással lehetne kimutatni: megnézni, mi maradt meg. Barabás Béla írta le, hogy Arad 1918 utáni első polgármestere (Ioan Robu) módszeresen kezdte el a folyamatot.¹¹¹ Előbb összeíratta az összes magyar vonatkozású szobrot-emlékművet-emléktáblát, majd a következő évtizedben valamennyit eltüntettek, a Munkácsy-emléktábla kivételével.¹¹²

Nézzük meg, az eltüntetett emlékjelek milyen eszméket képviseltek, milyen üzenetet hordoztak. Vizsgáljuk meg, a 6. táblázat első oszlopában szereplő magyar emlékjelek milyen témát, eszmét vagy személyiséget jelenítenek meg.

¹¹¹ Idézi Ujj 2003, *i.m.*

¹¹² Cinikus kérdés: egy jeles magyar festő mennyivel elfogadhatóbb, mint egy kiváló író? Csiky Gergely szobrát miért nem lehetett a helyén hagyni? Talán azért, mert központi helyen volt, miközben a tábla nem.

9. táblázat: Az eltüntetett magyar emlékjelek tematikai besorolása

Megye/ téma	1849- 49	Mil- lenni- um	Magyar történe- lem	Kato- nai	Író, művész	Politikus országos	Helyi szemé- lyiség	Össz.
Arad	10	1		2	5 ¹¹³	1	7	26
Krassó- Szörény	2		4		1	1	2	10
Temes	8	2	2 ¹¹⁴	1	3	2	3 ¹¹⁵	21
	20	3	6	3	9	4	12	57 ¹¹⁶

Ha az új hatalom hozzáállását kívánjuk megérteni, akkor az 1848–1849-es forradalom, a magyar történelem, a Millennium emlékjeleinek az eltüntetése megmagyarázható – most nem foglalkozunk a módszerrel, hogy ez miként történt meg. Vagyis 29 emlékjel esetében kijelenthető, hogy ezek az emlékjelek zavarták az új hatalmat. A forradalom és szabadságharc alatti magyar-román ellentét ezt külön erősíti, annak ellenére, hogy a forradalmat minden országban a történelem pozitív eseményeként szokás értékelni. Még a katonai jellegű emlékjelekkel szembeni elutasítás is megmagyarázható, de a többi semmiképpen. Egy országos politikus, akit a helyi közösségnek nyújtott segítség okán tiszteltek meg szoborral vagy más emlékjellel, az miért nem elfogadható?¹¹⁷ Az alkotók (írók, zenészek, tudósok) mindenütt és mindenkor csak elismerést érdemelnek – ahogyan Munkácsy táblája Aradon a helyén maradhatott, valamennyinek eredeti állapotában ma is léteznie kellene.

A szimbolikus térfoglalás kérdése. A köztéri szobrok felállítása és általában a társadalmi nyilvánosság eseményei a Bánságban is az állandó román–magyar rivalizáció, szimbolikus térbeélés, térhasználat,

¹¹³ Az írók, zenészt, nyelvészt ide sorolom akkor is, ha születési helyén állították az emléket.

¹¹⁴ A Mária-emlékművet nevezik Dózsa-emlékműnek is, ezért ide soroltam.

¹¹⁵ Ide soroltam a kettős (magyar, német) kötődésű Kratzer Antalt.

¹¹⁶ A 6. táblázatban 53 magyar emlékjel szerepel, itt 57. A különbség oka az átsorolások (Kratzer, Dózsa-emlékmű, az aradi magyar-román nyelvű emléktáblákat számítottam ide).

¹¹⁷ A legtöbb esetben a helyi közösség köszönetét, elismerését jelenítették meg.

térfoglalás eljárásainak számítanak. Mivel a román elit úgy gondolta, hogy valaki elfoglalja azokat a tereket, amelyek nemzetépítési szándékai megvalósítására elsődlegesen fontosak, térfoglalási szándékai jegyében egyszerűen rátelepedett a magyar etnikum által előzetesen megjelölt terekre. A múltért indított csatában a domináns elit felülírni, szimbolikusan gyengíteni igyekezett a másik etnikum által megjelölt vagy sajátjának tekintett tereket. A román térszervezéseknek három stratégiája létezett: 1. intenzív térfoglalás (az emlékezet kihelyezése a központot foglalja le), 2. extenzív térfoglalás (a múlt megjelenítése az egész városi teret igyekszik birtokba venni), illetve 3. a rivalizáló vagy kombatív térfoglalás (a román emlékezet rátelepítése a magyar terekre).¹¹⁸ Ezek a stratégiák sokszor egymásba épültek, amikor például a központban létező magyar emlékjelet a román hatalom eltávolítja és román emlékjelet helyez oda.

A következő kérdés tehát: hol álltak az eltüntetett magyar emlékjelek?

10. táblázat: A felállított emlékjelek helyszíne/helye

Megye/Helyszín	Központi	Park, liget	Egykori helyszín	Település határa, más	Össz.
Arad	10	3	15	6	34
Krassó-Szörény	7	1	7		15
Temes	15	9	9	3	36
Összesen	32	13	31	9	85

A 10. táblázatból látni, a központi helyen felállított emlékjelek vannak hatalomváltáskor leginkább veszélyben, a legtöbb eltüntetett emlékjelet központi helyen állt. Arra is van példa, hogy „csak” a hely kell, az emlékjelet elviszik és félreeső helyen állítják fel.¹¹⁹ Meglepő a valamikori esemény helyszínén felállított, utóbb eltüntetett magyar emlékjelek¹²⁰ magas száma, bár Arad megyében több egykori helyszín az 1848–1949-es forradalommal, Krassó-Szörény esetében pedig az itt

¹¹⁸ Halbwachs, *i.m.* 203.

¹¹⁹ Boksánbánya Forradalmi obeliszk, több egyházi szobor.

¹²⁰ Az alacsony esetszám miatt a német emlékjelekről idevágóan nem fogalmazható meg releváns megállapítás.

tárgyalt 1849-es meneküléssel kapcsolatos. Egyik esetben a történelem vihara, a másikban a víz és az egykori értékeket nem tisztelő viszonyulás „vitte el” az emlékjeleket. Az 1848–1949-es emlékjelek voltak a legnagyobb veszélyben, a központi helyre felállított forradalmi emlékjeleket kivétel nélkül érte valamilyen bántalmazás. A parkokban, ligetben elhelyezett emlékjelek megmaradási esélye viszonylag nagyobb.

Az emlékjelek elleni fellépések időpontja fontos utalás lehet arra vonatkozóan, hogy a román emlékezetpolitika időben miként változott.

11. táblázat: Az emlékjelek eltüntetésének korszakolása

Megye/ időpont	1918– 1920	1920– 1940	1940– 1945	1945– 1990	1990 után	Nem tudjuk	Áthe- lyezés	Össz.
Arad	1	10		5	4	12 ¹²¹	2	34
Krassó- Szörény	1	7	2 ¹²²	3 ¹²³	2			15
Temes	6	11	2 ¹²⁴	8	3	5	1 ¹²⁵	36
Összesen	8	28	4	16	9	17	3	85

A beosztás történelmi korszakokhoz igazodik. Látható, hogy a legtöbb emlékjelet a világháborúk közötti időben érte támadás, az 1918–1920 közötti zűrzavaros időkben nagyobb kártételre számítottam. Teljesen meglepő, hogy a bécsi döntést (1940 augusztusa) követő feszült időkben (Méliusz József *Sors és jelkép* című történelmi utazása a legérzékletesebb dokumentuma a kornak) egyetlen magyar emlékjel sem esett a hatalmi intolerancia áldozatául. Ami pedig a nem ismert eseteket illeti, ezek közül több az Erzsébet-emlékjelekre vonatkozik.

¹²¹ Több 1848–1849-es emlékjelet soroltam ide: ezek jelentős része 1918–1920 között tűnhetett el.

¹²² Az egyik Duca-szobor, a másik az Erzsébet-szobor szovjet hadseregnek tulajdonított ledöntése.

¹²³ Mindhárom a vízi erőmű építése miatt tűnt el.

¹²⁴ Mindkettő Duca-szobor.

¹²⁵ A gyertyámosi 48-as keresztet hagyták tönkremenni. Kérdés: a gondatlanság mennyire volt tudatos.

Arra nem számítottam, hogy az 1990 utáni normalitás leple alatt ilyen sok emlékjel elleni támadásra kerül sor. Az 1990 utáni adatok azt mutatják, hogy a román emlékezetpolitika új változatával állunk szemben, amikor a hatalom nyíltan nem lép fel, de elnéző, olykor egyenesen segíti az emlékjelek elleni fellépéseket. Ilyen esetek az uralkodók találkozóját megőrkítő herkulesfürdői tábla (1993-ban ismeretlen tettesek leszerelték és eltüntették, emlékezők szerint a magas sziklafalról daruval emelték le a súlyos táblát, „egyszerű tolvajról” szó sem lehet, komoly műszaki háttérre volt szükség); a zajkányi Hunyadi-buzogány (1992-ben a Vámoszajkány hegy csúcsán, 669 méter magasságban „ismeretlen” tettesek nehéz erőgépek igénybe vételével ledöntötték a Hunyadi-emlékművet, buzogányát eltüntették; 1993-ban az osztrói tóból kihalászták a vasbuzogányt, és a várhelyi /Sarmizegetusa/ múzeumba vitték, ahonnan 1994-ben a vasbuzogány végleg eltűnt, 2003 áprilisában az emlékműnek a helyszínen még meglévő darabjai eltűntek, a talapzatot elbontották). Chorin Áron egykori aradi rabbi szobrát 1997-ben lopták el, ez is kivizsgálatlan maradt. 1999-ben az aradi Nepomuki Szent János szobrot lefejezte valaki, a tettes ismeretlen. Korábbi, 1921-es történés, amikor az aradi Kossuth-szobor mellékalakjait hatlovas fogattal éjjel lerántották – és a tettetést nem azonosítják. Kérdés: keresték-e egyáltalán? Ennyi eset ismeretében a következtetés egy lehet: a hatalom hallgatólagosan, olykor tevőlegesen is együttműködik a rombolókkal.

Kérdés, az eltávolított emlékjeleket hol lehetne átmenetileg vagy végleg tárolni? Budapesten civilizált megoldásnak számít a Memento Park, ahol láthatóak a szocializmus éveinek lebontott, eszmeileg napjainkban nem elfogadott szobrai. Ilyen Romániában nincs. Viszont több esetben múzeumba vitték a lebontásra ítélt szobrokat (Aradon a Búsuló Aradot, Csiky Gergely, Darányi János szobrai, Temesváron a Ferenc József fogadása domborművet, a Madonna Gyógyszertár szobrai, a Rukavina emlékmű központi szobrát, a Vasvitézt, Ormós Zsigmond domborművét), és egyetlen esetben került sor a szobor utólagos kiállítására: a Vasvitézt mutatták be 2015-ben egy hadtörténeti kiállításon. Ami rosszabb, több szobor a múzeum udvarán az időjárás viszontag-

ságainak kitéve porladozik. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a lovardába vitt Fábián Gábor szobor (Arad) utólag eltűnt, vagy a vár kazamatáiba szállított Kossuth-emlékmű darabjait építkezések helyszínén fedezték fel évekkel később. Vagyis teljes a felelőtlenség. Ezzel kapcsolatosan mond sokat II. József radnai emlékműve (1775-ből, alighanem a legrégebb a megyéből), amely ledöntve ott áll a domb dús növényzetében, senkit nem érdekel. Felelőtlenségre utal az is, ha épületrenováláskor „eltűnik” egy szobor (Szerdahelyi Kálmán színész szobra az aradi színház előcsarnokából) vagy egy emléktábla (az aradi Iparos Kultúrházból). A polgár felelőssége viszont szép példákkal illusztrálható: annak a háznak a tulajdonosa, ahol Nagy-Sándor József tábornok Aradon megszállt, 1922–1989 között őrizte az eseményt felidéző emléktáblát, igaz, miután a ház tulajdonost cserél, az új lakó kidobja a táblát; illetve a radnai Ferenc Ferdinánd emléktáblát a tulajdonos az utcai falról beviszi az udvarra, hogy biztonságban tudja. Jelzés értékű, hogy miközben a dunai vízi erőmű felépítésekor a Széchenyi-tábla víz alá került és eltűnt, a Duna szerbiai oldalán a Traianus-táblát úgy mentették meg, hogy negyven méterrel magasabbra helyezték.

Az emlékjelekkel szembeni legdurvább támadás nem ezek megsemmisítése, hanem bizonyos részek felhasználása egy újabb (román) emlékjel kialakítása során. Augustin Pacha temesvári katolikus püspök tiltakozásképpen értesítette a bukaresti nunciátúrát a Piarista Gimnázium szobrainak levételekor bekövetkezett darabolásról, szobrgyalázásról, profanizálásról. Az emlékjelek lerombolása és „újrafelhasználása” etikai szempontból szinte minősíthetetlen: jelen van a rombolás, az alattomos lopás, amikor az eltulajdonított tárgyat egyszerűen saját alkotásba építik bele. Több ilyen esetről van szó: a nagyszentmiklósi Révai-emlékoszlop (ma Eminescu), a boksánbányai Honvédszobor (ma Román katonai emlékmű). A dettai millenniumi emlékmű magyar feliratát 1923-ban lecsiszolták, s felírták az emlékműre a háború helyi áldozatainak a neveit, majd az 1990-es változásokat követően a turulmadár helyére ortodox kőkereszt került. Scudier temesvári tábornok 1918-ban ledöntött szobrának a talapzatára a húszas évek elején nagy-

méretű órát állítottak, majd a helyére 1962-ben a szovjet Felszabadulási emlékmű került, ennek feliratát 1990 után módosították: ma a román hősök emlékműve.

A két legdurvább esetről hosszabban fogok szólni.

A fiai által kegyeletből, apjuknak az édesanya nyilvános osztrák megvesszőtetése miatti öngyilkossága helyén állított Maderspach Franciska emlékművet az 1920-as években megrongálták, eltávolították róla a mellszobrot és a feliratot. Az emlékmű többi részét áthelyezték a falu központjába, ahol 1933-ban az első világháború hőseinek névsorát tartalmazó márványtáblát helyeztek rá. A névsort később a második világháborúban elesettek neveivel egészítették ki. Milyen kegyeleti emlékmű az, amelyet a fiúi kegyelet csodás példájának a lerombolásával alakítanak ki? Karánsebesen Ferenc József uralkodó emlékművéből impériumváltás után a szobrot eltávolították, ami ellen a helyi román értelmiség tiltakozott. Az emlékmű többi részét megőrizték. 1924-ben a karánsebesi önkéntes tűzoltók raktárában felfedezték az ott őrzött 2,75 méter magas bronzszobrot. A hadsereg Bukarestbe akarta szállíttatni és beolvasztani, illetve ebből a bronzból akarták felállítani I. Ferdinánd szobrát ugyanarra a talapzatra. A városvezetés ezt különböző módszerekkel elszabotálta, időt húztak, majd 1930-ban megszületett a döntés, hogy a város nem mond le a szoborról, ami különleges művészi érték, hiszen Fadrusz tervét Rollinger vitelezte ki. 1931-ben a szobor még a helyi tűzoltó raktárban volt. Az emlékmű talapzatán 1943 óta Ion Drăgălina tábornok szobra áll. Itt két körülmény fontos: a helyi politika ellenszegült a központnak egy osztrák uralkodóházzal kapcsolatos kérdésben. A központ érvényesíti akaratát, a szobrot eltávolítják, s akkor a helyi román elit beleegyezik az emlékműgyalázásba, vagyis Drăgălina román tábornok szobrát feltehetik Ferenc József helyébe.

A következő, képzeletet próbára tevő eset Deák Ferenc buziásfürdői pihenőjére, a központi parkban felállított padra vonatkozik. A múlt behelyettesítéses ellopását jelenti L. Păun román újságíró (már idézett) cikke, amelyben azt állítja, hogy a pad Nicolae Iorga román történész és politikus pihenője volt.

Több esetben a beavatkozásban az emlékjel nyelve játszik fontos szerepet. Huber Károly Varjason felállított tábláját az 1920-as években levették, és a magyar szöveget román és német nyelvű szöveggel helyettesítették. Ezzel az emlékjel datálását is megváltoztatták, hiszen az egyszerű logika szerint, ha a kettős monarchia idején állították volna, szerepelnie kellene a magyar nyelvnek is. Erzsébet királyné Marillán felállított emlékművének a tábláját helyettesítették (az eredeti helyett román és német szövegű táblát helyeztek a kőre) és behozták a városba.

Létezik egykori szobor visszaállításának a szándéka: a karánsebesi megrongált Erzsébet-szobor márványdarabjai egy véletlen folytán (ásatás során) 2000-ben előkerültek. A helyi múzeum egyik vezetője azt nyilatkozta: szándékukban áll az emlékművet helyreállítani. Ami jó, de nem elég. Ugyanis több példa hozható fel a felirat megváltoztatására – az újra felállított emlékjelnek utalnia kell az eredeti felállítóra is.

Meg kell említeni, hogy igen sok emlékjelet, főleg a kultúra jeleseinél a szobrait és tábláit 1990 után a helyi magyar közösség – gyakran magyarországi támogatással – pótolta. Igen kevés az egykori helyszínen visszaállított emlékjel, mivel bizonyos terek végérvényesen átalakultak. Nem csoda, hiszen a nemzeti identitás emlékezetkonstruálás általi megerősítése mindmáig politikai program.

6 Összegzés helyett

Ebben a dolgozatban egy nagyobb (történeti) régió a történelem fordulatai során eltüntetett emlékjeleit vizsgáltam, nem valamennyit, hanem (pár eset kivételével) a köztérre kihelyezetteket. Nem foglalkoztam a templomkertek és a templombelső emlékjeleivel, a temetőben felállítottakkal, a közintézményekben létesítettekkel. A történelmi Bánság romániai része nem feleltethető meg pontosan a megyebeosztásnak (csak Újarad volt a Bánság része, Arad nem, a Duna Kazán-szoros része meg Orsova ide tartozott, a mai megyerendszer szerint nem esik ide). A mai Arad megye, és a Temesköz között létező történelmi konvergenciák okán el lehet fogadni az itt alkalmazott területi beha-

tárolást, és akkor még nem beszéltünk arról, hogy napjainkban a helyi elitek (a román is) elfogadó érdeklődéssel fordulnak a történelmi Bánság felé.

A 85 vizsgált eset közül magyar 53, ha a kettős kötődésű táblákat is ide veszem 55 (közel 65%), román négy, német három, szerb nincs egy sem. Az emlékjelek döntő hányadát (kb. 80%-át) 1880 után állították fel. Ez a korszak a magyar történelem legsikeresebb időszakainak egyike, ekkor volt a Millennium, továbbá a forradalom eseményeit már szabadon lehetett felidézni, megjelölni. Magyarország és a magyar társadalom olyan sikeres volt, hogy ebből a kisebbségek sem akartak kimaradni – miközben a saját közösségük értékeit, történelmi eseményeit nem jelenítették meg. Az elemzés azt mutatja: az emlékjelállítás ritkán szerveződik a helyi közösség felől, a példa a központi, az országos politika, a nemzeti programokhoz és prioritásokhoz történő igazodás lehet nem programszerű, de létezik. A helyi értékek emlékjelek révén történő publikussá tételét illetően impulzusra van szükség, kivéve akkor, ha egy akkora városról van szó, ahol a helyi elit és az anyagi forrás megléte képes pozitív gyakorlat kialakítására: Aradon és részben Temesváron ez volt a helyzet.

Az 1918-as impériumváltás után a Bánságnak (a román fennhatóság alá került részének) egy új terület, egy másik, a román történelemnek kellett részévé válnia. Az új hatalom új történelemszemléletet és ezzel együtt új, eltérő emlékezetet követelt. A román hatalom az előző rendszerre utaló, a nyilvánosságban felépített reprezentációk jelentős részét eltüntette. Az új hatalomnak legitimálnia kellett magát, fel kellett építenie a maga nyilvánosságát. Az új hatalom a társadalmi tér újraalkotására törekedett, minek során meg kívánta szerezni a köztereket, hogy az emlékezet saját tárgyi elemeivel rendezhesse be ezeket. A beindított folyamat, a létező emlékjelek elleni támadás felveti a kérdést, milyen üzenetet fogalmaztak meg az eltüntetett emlékjelek. A válasz egyértelmű, egyetlen emlékjel sem veszélyeztethette az új hatalmat, mivel az eltüntetett 85 emlékjel közül egy sem volt olyan, amely közösség vagy személy elleni üzenetet fogalmazott (volna) meg. A tá-

madások bizonyos esetekben a társadalmi tér újraalkotási törekvéssel magyarázhatók, sok esetben semmilyen magyarázat nem létezik.

Az emlékjelekkel szembeni legdurvább támadás nem ezek megsemmisítése, hanem bizonyos részek felhasználása egy újabb (román) emlékjel kialakítása során. Erre is láttunk szomorú példákat (Maderspach-emlékmű, Ferenc József karánsebesi emlékműve, Révai nagyszentmiklósi emlékműve). Az „újralkotott” emlékművek (ruszabányai elesett hősök emlékezete, karánsebesi Drägäalina tábournok szobor) kapcsán felmerülö kérdés: milyen kegyeleti emlékmű az, amelyet korábbi kegyeleti emlékművek részeinek alattomos ellopásával, alkotások profanizálásával alakítanak ki?

Több esetben az emlékjelek eltüntetése komoly logisztika meglétét feltételezte, minek okán kikerülhetetlen a kérdés: a hivatalosságok ilyenkor milyen szerepet játszottak?

Fontos kérdés továbbá, az eltávolított emlékjeleket hol lehetne átmenetileg vagy véglegesen tárolni. Romániában erre megoldási kísérlet sem történt, a múzeumokba került tízegynéhány emlékjel(rész) tárolása nincs megoldva, kiállításokon nem szerepelnek (egy kivételről van tudomásom).

Bár az eltüntetett emlékjelek ügyében történelmi bocsánatkérésre volna szükség, az 1990 utáni történések azt mutatják, a domináns román emlékezetkonstruálás folytatódik, az emlékjelek elleni támadások ideje nem múlt el, senki sem fog semmilyen tévedést beismerni, korrekciós kísérletre ne számítsunk.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó. 1999.
- Balázs Károly (összeáll.): *Elpusztított emlékműveink: az utódállamokban elpusztított vagy megrongált emlékműveink és szobraink képeslapokon*. Budapest: Notesz+ Kft. 1997.
- Borovszky Samu (szerk.): *Torontál vármegye*. Magyarország Vármegyéi sorozat. Budapest: Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. 1912.
- Böttcher, Bernhard: *Gefallen für Volk und Heimat: Kriegerdenkmäler deutscher Mindenheiten in Ostmitteleuropa während der Zwischenkriegszeit – Studia Transylvanica, Band 39*. Köln: Böhlau Verlag. 2009.
- Corduneanu, Isabela: *Identitate, memorie și multiculturalism: reconsiderări metodologice*. In: *Alterra* 1999/12.
- Csallóközi Zoltán: *Koszorú. Lakitelek: Antológia Kiadó*. 2020.
- Dávid Gyula – Veress Zoltán (szerk.): *Jelképes jelenléteink. Emlékhelyek – extra Hungariam. Határtalan Hazában 5*. Budapest–Kolozsvár–Stockholm: Erdélyi Könyv Egyet. 2007.
- Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1978.
- Foucault, Michel: *A hatalom mikrofizikája*. In uő.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk Alapítvány Kiadó. 2000 [1976].
- Gálfy Gyula: *Magyar vonatkozású emlékek Oravicabányán és vidékén*. In: *Művelődés* 1998/2.
- Gyáni Gábor: *A történelem, mint emlék(mű)* Budapest: Kalligram Kiadó. 2016.
- Halbwachs, Maurice: *A kollektív emlékezet*. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 2002.
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. 1983.
- Homár Zoltán: *Első világháborús emlékművek Szabolcs és Szatmár vármegyékben a két világháború között (1918–1938)*. Doktori értekezés. Debrecen: 2019.
- Iliesiu, Nicolae: *Timișoara, monografie istorică*. Timișoara: Ed. Planetarium. 2003.
- Iványi István: *Lugos rendezett tanácsú város története*. Szabadka: Szerző kiadása. 1907.

- Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2012.
- Lefebvre, Henri: *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell. 1991. [francia eredeti 1974].
- Makkay Botond: A boksánbányai honvédszobor. *Művelődés* 2009/12.
- Miklósik Ilona: XIX. századi temesvári szobrok – és ami belőlük megmaradt. In: Kiss Ferenc: *Mindenki Kalendáriuma*. Temesvár: Reflex Kft. 2004.
- Miklósik Ilona: Temesvár régi szobrai. In: *Régi(j)óvilág* 2009/9.
- Munzel-Everling, Dietlinde: *Kriegsnagelungen, Wehrmann in Eisen, Nagel-Roland, Eisernes Kreuz*. Wiesbaden: 2008.
- Murádin Jenő: *A megsebzett szobor*. Kolozsvár: Kriterion Kiadó. 2008.
- Nora, Pierre: A politikától veszélyeztetett történelem. In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány. 2014.
- Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2009.
- Oláh Ilona: *Emlékek és szobrok*. Szatmárnémeti: Profundis. 2006.
- Olay Ferenc: A magyar emlékművek sorsa az elszakított területeken, *Budapesti Szemle* (626–628) 1930.
- Pótó János: *Az emlékeztetés helyei – Emlékművek és politika*. Budapest: Osiris Kiadó. 2003.
- Pótó János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás: Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 1989.
- Puskel Péter: *Emléklapok a régi Aradról (1885–1945)*. Arad: Irodalmi Jelen Kft. 2005.
- Puskel Péter: Az egykori Kossuth szobor évfordulóján. In: *Nyugati Jelen* 2019. szeptember 18.
- Szekernyés János: *A magyarság emlékjelei a Bánságban – Semne evocatoare ale maghiarimii în Banat – Evidence of Hungarian Presence in the Banat*. Temesvár: HangArt könyvek. 2013.
- Teodorescu, Virgiliu Z.: Monumentul de for public, carte de vizită a identității unui popor. In: Șerbu, Miliana – Gheorghe, Constantin (eds.): *Globalizare și identitate națională*. București: Editura MAI. 2006.
- Truță, Horia – Demșea, Dan: *Monumente de for public, însemne memoriale, construcții decorative și parcuri din județul Arad /Arad megyei köztéri emlékművek, emlékjelek, díszépítmények és parkok/*. Arad: 2007.

Ujj János: *Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében*. Arad: Alma Mater Alapítvány. 2003.

Ujj János: *Első világháborús emlékművek Aradon és Arad megyében*. Arad: Szabadság-szobor Egyesület. 2014.

Vicze Károly (összeáll.): *Temesközi emlékhelyek*. Temesvár: Szórvány Alapítvány -Marineasa Kiadó. 2008.